

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Освітній рівень: магістр

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

Освітня програма: Східноєвропейські
історичні студії

“СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЖІНОЧИХ МОНАСТИРІВ
РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НАПРИКІНЦІ XVII-XVIII СТОЛІТТЯ”

Кваліфікаційна робота студентки:
Ірчак Ірини Вікторівни

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Мордвінцев В.М.

“Рекомендовано до захисту на ЕК”
Завідувач кафедри історії
Центральної та Східної Європи
доктор історичних наук, професор
Мордвінцев В.М.

Анотація

Ірчак І.В. Соціально-економічне становище жіночих монастирів Російської держави наприкінці XVII-XVIII ст. - 2022. - 88 с.

Магістерська робота присвячена вивченню соціально-економічного становища жіночих монастирів Російської держави кінця XVII-XVIII століть. Проаналізовано особливості регламентації внутрішнього життя жіночих обителей та характер встановлених державою обмежень. З'ясовані фактори, що впливали на формування соціального складу обителей, дана його характеристика. Встановлено, що економічне становище жіночих монастирів згаданого періоду залежало від постанов влад, які характеризувались секуляризаційними тенденціями, а також значно відрізнялося від становища чоловічих обителей. Вказано на поширену проблему низьких прибутків з нечисельних вотчин і подекуди їх відсутності у значної частини жіночих монастирів. Визначені способи отримання обителей і черницями коштів на прожиття. Простежено особливості підготовки і проведення секуляризаційної реформи, окреслено її наслідки для жіночих монастирів Центральної Росії та Лівобережної України. Окрему увагу звернено на порівняння положень, що застосовувались щодо обителей згаданих регіонів.

Ключові слова: жіноче чернецтво, монастирі, Російська держава, Синодальний період, секуляризаційна реформа.

Irchak I. Socio-economic situation of nunneries of the Russian state in the late XVII-XVIII centuries. 2022. 88 p.

The master's thesis is devoted to the study of the socio-economic situation of the nunneries of the Russian state of the late seventeenth and eighteenth centuries. The peculiarities of the regulation of the internal life of women's monasteries and the nature of the restrictions established by the state are analyzed. The factors that influenced the formation of the social composition of the monasteries are clarified, its characteristics are given. It was established that the economic situation of the nunneries of the mentioned period depended on the decrees of the authorities, which were characterized by secularization tendencies, and also differed significantly from the position of the men's monasteries. The widespread problem of low incomes from small estates and in some cases their absence in a large part of nunneries is pointed out. Identified ways to obtain monasteries and nuns livelihood. The peculiarities of the preparation and implementation of secularization reform are traced, its consequences for the nunneries of Central Russia and the Left Bank of Ukraine are outlined. Particular attention is paid to the comparison of the provisions applicable to the monasteries of these regions.

Key words: female monasticism, monasteries, Russian state, Synodal period, secularization reform.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
 РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Огляд історіографії.....	7
1.2 Характеристика джерельної бази.....	15
1.3 Теоретико-методологічні засади.....	17
 РОЗДІЛ II. СТАНОВИЩЕ ЖІНОЧИХ МОНАСТИРІВ У XVIII СТОЛІТТІ	
2.1. Жіночі монастирі на території Центральної Росії, Лівобережної України.....	20
2.2. Економічне становище.....	21
2.3. Внутрішнє життя жіночих монастирів і їх соціальний склад.....	33
 РОЗДІЛ III. СЕКУЛЯРИЗАЦІЙНА РЕФОРМА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ ЖІНОЧИХ МОНАСТИРІВ	
3.1. Підготовка і проведення реформи.....	49
3.2. Наслідки реформи для жіночих обителєй.....	56
3.3. Релігійні общини.....	62
ВИСНОВКИ.....	65
ДОДАТКИ.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	76

ВСТУП

Актуальність даної теми зумовлена важливістю комплексного висвітлення становища жіночого чернецтва та обителів упродовж кінця XVII-XVIII століття як періоду корінних перетворень у Російській державі, адже вони стали каталізатором змін у всіх аспектах монашого життя, що відроджувалось, у наступному XIX столітті і вплинуло на сучасне становище жіночих монастирів. Відзначимо, що таке дослідження на сьогоднішній день відсутнє.

Окрім цього, в умовах військової агресії Російської Федерації проти України важливо розуміти, як держава, що здійснює вплив на громадян у тому числі за допомогою духовенства, підпорядкувала собі Церкву і чернецтво.

Об'єктом дослідження є жіночої монастирі Російської православної Церкви у XVIII столітті.

Предметом дослідження виступає соціально-економічне становище та наслідки секуляризаційної реформи російського уряду щодо жіночих монастирів XVIII століття.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють кінець XVII-XVIII століття. Нижня межа – кінець XVII століття зумовлена початком проведення реформаторської політики Петра I, що вплинула також на становище Церкви і чернецтва. Кінцева межа зумовлена процесами секуляризації, які докорінно змінили становище монастирів.

Територіально дослідження охоплює Центральну Росію і Лівобережну Україну (остання станом на 1786 рік становили Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва), яка з 1654 перебувала у залежності від Московської держави (з 1721 - Російської імперії).

Мета дослідження: аналіз соціального й економічного становища жіночого чернецтва та наслідків секуляризаційної реформи 1764, 1786-1788 рр.

Для досягнення поставленої мети окреслено низку **дослідницьких завдань:**

- з'ясувати стан розробки проблеми в науковій літературі, проаналізувати

- джерельну базу і охарактеризувати методологічні засади дослідження;
- дослідити економічне становище жіночих монастирів упродовж кінця XVII-XVIII століття;
 - проаналізувати особливості регламентації внутрішнього життя обителей;
 - розкрити соціальний склад жіночих обителей та визначити фактори, що впливали на його формування;
 - висвітлити основні положення секуляризаційної реформи 1764 та 1786-1788 рр., визначити їх відмінності;
 - виявити особливості розвитку монастирів після проведення секуляризаційної реформи;
 - окреслити перспективи подальшого опрацювання теми.

Наукова новизна магістерської роботи обумовлена наступним:

- вперше здійснена спроба комплексного дослідження соціально-економічного становища жіночого чернецтва Російської держави кінця XVII-XVIII століть;
- систематизовані види положень, що регламентували внутрішнє життя жіночих обителей;
- проведено порівняння положень секуляризаційної реформи щодо монастирів Центральної Росії і Лівобережної України;
- залучено раніше не актуалізовані архівні документи, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України (м.Київ).

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Огляд історіографії

Історіографічна база дослідження має досить обмежену кількість праць безпосередньо з історії жіночого чернецтва і “дівочих обителей”, що слід пов’язати зі зростанням інтересу дослідників до вивчення згаданої тематики тільки з кінця ХХ - початку ХХІ століття. Розвиток гендерних студій, дослідження історії різних соціальних груп спонукали вчених звернутись до розгляду становища жіночого чернецтва, різних аспектів розвитку монастирів і монастирського життя. Однак незважаючи на збільшення інтересу до згаданої тематики, досі не існує комплексної праці, яка висвітлила б особливості соціально-економічного становища жіночих обителей Російської держави упродовж кінця ХVІІ-ХVІІІ століття - періоду кардинальних змін, що не оминули й чернецтво.

Із середини ХІХ століття вчені розглядали загальні тенденції у становищі Церкви і окремі його аспекти, досліджували чернече життя в цілому, зміни у монастирському господарстві. Цим попередники сучасних дослідників заклали ґрунтову основу для вивчення історії жіночого чернецтва.

Праці, що були створені у дореволюційний період, нерідко мали формат довідників. Першим із них згадаємо зібрання даних про монастирі і церкви, що існували у Росії станом на середину ХІХ століття і раніше авторства О.Ратшина¹. Дослідника називають одним із “першопрохідців раннього етапу вивчення руської церковної старовини”. Він зібрав усі доступні на той момент дані і систематизував матеріал за губерніями, що розташовані в алфавітному

¹ **Ратшин А.** Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России / А.Ратшин. – М., – 1852. – 613 с.

порядку¹. Автор приділив особливу увагу опису обителів: навів дані про будівельні роботи, пожежі і стихійні лиха, описи економіко - господарського становища, зв'язок обителів із видатними історичними постатями.

П.Чудецкий, також звернувшись до формату довідника, у 1877 році він видав працю, що була присвячена розгляду історії монастирів, які були закриті упродовж XVIII і XIX століть з різних причин². Зазначимо, що автором була залучена ґрунтовна джерельна база, що включає описи єпархій, намісництв та окремих монастирів.

У той же час дослідники почали здійснювати аналіз законодавства, що вплинуло на зміни у становищі Церкви і чернецтва. Зокрема положення “Духовного регламенту” - одного із ключових документів Петровської епохи, дослідив М.Кедров³.

З 1860 по 1922 рр. в усіх єпархіях Російській імперії видавалось періодичне видання, що називалось “Єпархіальні відомості”. У них почали з'являтися публікації з нарисами історії окремих обителів, у тому числі жіночих. Зокрема у 1887 році у Чернігівських єпархіальних відомостях була опублікована стаття з історії Козелецького Богословського жіночого монастиря⁴.

Кінець XIX століття позначений виходом фундаментального історико-статистичного дослідження з історії чернецтва - праці у трьох томах авторства В. Зверинського - старшого редактора Центрального статистичного комітету Російської імперії, автора низки статистичних досліджень. У трьох томах наведені дані про заснування, зміну статусу та ліквідацію монастирів, основні

¹ **Аксенова Г.** "Списатель": о художнике, церковном археологе, исследователе и копировщике древних рукописных книг Александре Михайловиче Ратшине (предположительно 1780-е - после 1852) / Г.Аксенова // Московский журнал. История государства Российского. – 2017. – № 12. – С. 77-90.

² **Чудецкий П.** Опыт исторического исследования о числе монастырей русских, закрытых в XVIII и XIX веках / П.Чудецкий. – К., 1877. – 67 с.

³ **Кедров Н.** Духовный регламент в связи с преобразовательной деятельностью Петра Великого / Н.Кедров – М., 1886. – 244 с.

⁴ Козелецкий Богословский девичий монастырь. Черниговские епархиальные известия. – 1887. – № 1. – С. 9 – 14.

віхи їх історії, дані про настоятельниць тощо.¹

Упродовж 1895 року у п'яти номерах “Київських єпархіальних відомостей” з'явилась низка публікацій авторства Малиженовського Н.Ф., присвячених Київському Флорівському Вознесенському жіночому монастирю². Він поділив історію обителі на чотири періоди, визначивши їх наступним чином: 1) 1566 рік - сороковими роками XVII століття, 2) початок сорокових років XVII століття - 1711 рік, 3) 1711 - 1791 рр, 4) 1791 - 1895 рр. У кожному з номерів Малиженовський детально розглянув основні тенденції розвитку обителі певного періоду, становище його насельниць. Вже у 2010 році дослідження автора були видані у форматі окремої книги³.

Про законодавче регулювання діяльності обителей у дореволюційному періоді написав І. Івановський. Зазначимо, що, розглядаючи законодавство, автор акцентує увагу на відмінностях між постановами щодо жіночого і чоловічого чернецтва⁴.

На початку XX століття дослідження історії монастирів здійснив Л.Денисов. Його праця має характер довідника і містить інформацію про чоловічі та жіночі обителі Російської імперії, Китаю та Сполучених штатів Америки, що функціонували станом на 1908 рік. Поставивши за мету скласти довідник “з необхідними топографічними, історичними та археологічними відомостями”, автор залучив до роботи різноманітні джерела та літературу.

¹ **Зверинский В.** Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи. – Т. 1. Преобразование старых и учреждение новых монастырей с 1764-1795 по 1 июля 1890 г. СПб., 1890. – 294 с; Т.2. Монастыри по штатам 1764, 1786 и 1795 годов. СПб, 1892. – 462 с.; Т. 3. Монастыри, закрытые до царствования императрицы Екатерины II. Спб.: Синодальная типография, 1897. – 259 с.

² **Малиженовский Н.** Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь / Н.Малиженовский // Киевские епархиальные ведомости. – 1895. – № 6. – С. 240 – 251; № 7, – С. 275 – 293; № 9, – С. 381 – 400; № 11, – С. 488 – 506; № 13, – С. 583 – 598.

³ **Малиженовский Н. Ф.** Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь / Н.Ф.Малиженовский – К., 2010. – 360 с.

⁴ **Ивановский И.** Русское законодательство XVIII и XIX столетий в своих постановлениях относительно монашествующих лиц и монастырей: опыт историко-канонического исследования / И.Ивановский – Харьков, 1905. – 174 с.

Окрім праць своїх попередників, ним були використані і рідкісні видання. Суттєва відмінність дослідження Л.Денисова - залучення даних, отриманих в результаті проведення опитування настоятелів і настоятельниць монастирів щодо історії і тогочасного становища обителів¹.

В роки пропаганди атеїзму в СРСР створення ґрунтовних праць з історії Церкви та чернецтва належить дослідникам, що працювали поза Радянським Союзом. У цей час з'являється фундаментальна двотомна праця з історії Руської Церкви А.Карташова. У дослідженні автор зокрема розглядає зміну політики держави щодо Церкви за правління перших російських імператорів, виділяє глибинні зміни, що відбулись у порівнянні з Патріаршим періодом². Дана праця є цінною для дослідження завдяки можливості висвітлення причин Петровських перетворень щодо Церкви в цілому і чернецтва зокрема.

Цей період позначений і появою праці авторства Софії Сенік, у якій вперше подані нариси з історії жіночого чернецтва (православного і католицького) українських і білоруських земель переважно періоду XVII-XVIII століть³. У праці авторка висвітлила способи заснування монастирів, проаналізувала економічне становище обителів, розподіливши їх по регіонам, охарактеризувала "соціальний бекграунд" насельниць і здійснила спробу опису їх повсякденного життя. Завважимо, що складність роботи з даним дослідженням виникає через відсутність примірників в українських бібліотеках і в доступі онлайн.

Решта праць, що створені в СРСР та написані у відповідній ідеологічній парадигмі, до уваги нами не беруться.

¹ Денисов Л. Православные монастыри Российской империи / Л.Денисов – М., 1908 г. – 996 с.

² Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. Т.2. / А.Карташев – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2009. – 689 с.

³ *Senyk Sophia*. Women`s monasteries in Ukraine and Belorussia to the period of superstitions. *Orientalia Christiana Analecta*, 222. Rome:Pont. Institutum Studiorum Orientalum, 1983. –235 p.

Наприкінці ХХ століття, внаслідок розпаду Радянського Союзу, інтерес учених до дослідження історії Церкви, чернецтва та окремих аспектів монашого життя значно зріс; на пострадянських теренах вийшли друком низка досліджень.

Одними із них є фундаментальні праці Ігоря Смолича¹. Перша його робота присвячена висвітленню особливої державної політики щодо Церкви, процесів, що відбувались у церковному середовищі під час кардинальних змін в усій державі. Друге дослідження присвячене історії чернецтва. У ньому автор детально розглядає політику держави щодо обителей, наводить характеристику економічного становища монастирів, описує їх монастирське життя. Особливо цінними для дослідження є наведені автором статистичні дані щодо кількості монастирів та чернецтва, опис окремих епізодів внутрішнього життя жіночих обителей.

Авторству В.Мордвінцева належить низка праць, присвячених зокрема історії Церкви, чернецтва та монастирського господарства. Так, дослідник описав особливості політики російського уряду щодо української православної Церкви та обителей; види податків і повинностей, накладених на монастирських селян; економічні особливості функціонування монастирів Лівобережної України у ХVIII ст. та їх вотчинне господарство². Автором залучені матеріали фондів архівних установ України (як центральних, так і

¹ **Смолич І.** История Русской Церкви: 1700 —1917: В 2 частях / И.Смолич – М.: Валаамский монастырь, 1997: Ч. 1. – 800 с.; Ч. 2. – 798 с.

Режим доступу: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/439961>

Смолич І. Русское Монашество: Возникновение. Развитие. Сущность (988-1917) / И.Смолич – М.: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 1997. – 603 с. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Igor_Smolich/russkoe-monashestvo/

² **Мордвінцев В.** Російське самодержавство і українська православна церква в кінці ХVII–ХVIII ст. : навч. посіб. / В.Мордвінцев – Київ: Київський університет, 1997. – 96 с.; Його ж: Государственные налоги и повинности монастырских крестьян Левобережной Украины в ХVIII веке. / В.Мордвинцев – К.: «Знання», 1998. – 184 с.; Його ж: Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в ХVIII в. / В.М.Мордвинцев – К.: ООО «Международ. фин. агенство», 1998. – 46 с.; Його ж: Церковно-вотчинное хозяйство и секуляризационная реформа на Левобережной Украине в ХVIII в.: Дис... д-ра ист. наук: 07.00.01 / В.Мордвинцев.; К., 1999. – 579 с.

регіональних), а також установ Російської Федерації. У працях знаходимо окремі дані про підготовку до проведення секуляризаційної реформи 1786-1788 рр., економічне становище жіночих монастирів тощо.

Початок ХХІ століття позначений появою значної кількості досліджень з історії чернецтва, у тому числі - жіночого.

У 2001 році вийшла друком праця вітчизняної дослідниці О.Крижановської, присвячена історії київського Флорівського Вознесенського монастиря¹. Авторкою зокрема описаний його соціальний склад, поданий перелік ігуменів обителі. Цінним є опублікований список документів з історії монастиря з фондів архівів й Інституту рукопису НБУВ.

У той же час у Росії колективом дослідників (Я.Щапов, Б.Клосс та ін) створені нариси з історії чернецтва ХІ-ХХ століть². Особливо цінною дана праця є з огляду на висвітлення історії жіночого чернецтва у згаданий період в окремому розділі, написаному О.Ємченко. Нею розглянута історія жіночих обителі, наведені статистичні дані щодо динаміки кількості чернецтва, висвітлені особливості монастирського життя. Завважимо, що авторка часто порівнює становище жіночого чернецтва із чоловічим, акцентує увагу на відмінностях у ньому³.

Окрім висвітлення загальної історії певного жіночого монастиря, що було характерно вже у ХІХ столітті, сучасні вчені почали звертатись і до розгляду окремих її аспектів: зокрема про некрополь Флорівської

¹ **Крижановська О.** Києво-Флорівський (Вознесенський) жіночий монастир в документах та матеріалах ХVІ- початку ХХ ст / Відп. ред. О. П. Реєнт; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. К., 2001. – 98 с.

² Монашество и монастыри в России ХІ–ХХ века. Исторические очерки / Под ред. Н.Синицыной. М., Наука, 2002. – 334 с. URL: [monashestvo-i-monastyri-v-rossii-11-20-veka](https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/monashestvo-i-monastyri-v-rossii-11-20-veka). (Дата останнього звернення: 13.03.2022)

³ **Ємченко Е.** Женские монастыри в России // Монашество и монастыри в России ХІ–ХХ вв./ М., 2003. – С. 258–259. URL:https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/monashestvo-i-monastyri-v-rossii-11-20-veka/10#note809 (дата останнього звернення 11.03.2022)

Вознесенської обителі написала у своїй праці О.Крайня¹.

Авторству В.Козюби й О.Попельницької належить публікація нарисів історії київської Йорданської Миколаївської обителі². Дослідники прослідкували особливості розвитку монастиря з часу його заснування, приділивши цьому питанню особливу увагу, до 30-х рр. XIX століття.

Важливою для історії дослідження наслідків секуляризаційної реформи й особливостей відродження жіночого чернечого життя у XIX столітті стала поява статті згаданої нами раніше історикині О.Ємченко, що присвячена розгляду жіночих релігійних общин, які постали після проведення Катериною II секуляризації³. У ній авторка подає власне бачення історії їх розвитку і визнання світською владою, засновану на даних наявних архівних джерел.

Спростуванню гіпотез й теорій, що побутували в історіографії щодо об'єднання двох київських жіночих монастирів - Йорданського й Богословського на основі матеріалів Інституту рукопису НБУВ присвятив свою працю С.Сохань⁴.

Історико-архітектурне дослідження жіночих монастирів Києва здійснила Т.Ласкаревська⁵. Авторка локалізувала місцезнаходження частини монастирів і монастирських храмів, навела їх опис.

¹ **Крайня О.О.** Некрополь Києво-Вознесенського Флорівського жіночого монастиря / О.О.Крайня // Лаврський альманах: статті та повідомлення. – 2003. – Вип. 9. – С. 36-66.

² **Козюба В. Попельницька О.** Миколаївський Йорданський монастир у Києві (етапи історії) / В.Козюба, О.Попельницька // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення. Матеріали Другої міжнародної науково — практичної конференції «Софійські читання», 27-28 листопада 2005 р., м. Київ / Національний заповідник «Софія Київська». – Київ, 2004. – С. 158-164.

³ **Ємченко Е.** Православные женские общины в России в последней трети XVIII — начале XIX века / Е. Емченко // Вестник церковной истории – 2006. – № 1. – С. 151-161.

⁴ **Сохань С.** Київські Богословський та Йорданський дівочі монастирі XVI–XVIII ст.: сплетіння долі в історичному просторі. / С.Сохань // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2009. – №13. – С. 79–98.

⁵ **Ласкаревська Т.** Київські жіночі монастирі XVII-XVIII ст.: Історико-архітектурне дослідження / Т.Ласкаревська // Художня культура. Актуальні проблеми. – 2008. – № 5. – С. 277-302.

Окрему працю, присвячену розгляду становища православного жіноцтва, створили російські дослідниці Н.Белякова, О.Белякова, О.Ємченко¹. Історію жіночого чернецтва та монастирів описано в окремому розділі, у якому розглянуто розвиток обителей упродовж XI-XVII століть, особливості законодавчого регулювання чернечого життя протягом XVIII- початку XX століть, благодійну та просвітницьку діяльність жіночих монастирів і общин. Авторками залучений широкий корпус джерел, особливо відзначимо звернення до архівних матеріалів Російського державного історичного архіву (фонд 796 “Канцелярія Синоду”, фонд 797 “Канцелярія обер-прокурора Синоду”), Центрального державного архіву у Москві (фонд 203 “Московська духовна консисторія”), Російського державного архіву давніх актів (фонд 1449 “Покровський Хотьків жіночий монастир”) тощо. Використання у магістерській роботі згаданої праці дозволило проаналізувати соціально-економічне становище жіночих обителей у Центральній Росії, що було б неможливим з огляду на відсутність цифрових копій необхідних архівних документів, що знаходяться у фондах архівів Російської Федерації.

У 2012 році вийшло друком ґрунтовне дослідження історії київського Печерського Вознесенського жіночого монастиря О.Крайньої. Нею висвітлені основні віхи існування обители, процес її заснування й розбудови, особливості внутрішнього життя.

Спроба описати історію жіночих монастирів, переважно північноросійських, здійснена у праці черниці Євфимії (Пашенко)². Однак дана робота написана у науково-популярному стилі, є доволі поверховою за аналізом даних і викладенням інформації.

¹ **Белякова Е., Белякова Н., Емченко Е.** Женщина в православии - церковное право и российская практика / Е.Белякова, Н.Белякова, Е.Емченко – М.: Кучково поле, 2011. – 704 с.

URL:https://azbyka.ru/otechnik/antropologiya-i-asketika/zhenshhina-v-pravoslavii-tserkovnoe-pravo-i-rossijskaja-praktika/6_7 (дата останнього звернення 08.03.2022)

² **Евфимия (Пашенко).** Тайны монастырей. Жизнь в древних женских обителях / Евфимия (Пашенко) – ЭКСМО, 2015. – 384 с.

Завважимо, що окрім вказаних праць із початку ХХІ століття захищена значна кількість магістерських робіт і дисертацій, присвячених різним аспектам соціально-економічного становища жіночих обителей Російської держави та історії окремих обителей. Однак комплексний розгляд зазначеної проблематики станом на сьогоднішній день не здійснено.

1.2 Характеристика джерельної бази

Джерельну базу дослідження складають архівні й опубліковані матеріали.

Зміни у соціально-економічному становищі жіночих монастирів, що відбувались упродовж кінця ХVІІ-ХVІІІ століть, були наслідком проведення особливої державної політики. Монастирське життя регулювалось та регламентувалось низкою законодавчих актів. Саме вони склали юридичну основу для реалізації нової політики держави щодо чернецтва.

Зважаючи на це, важливими джерелами дослідження стала збірка законів - “Полное собрание законов Российской империи” (видання 1830 р.). Залучення матеріалів збірки дозволило прослідкувати зміни у регламентації державою внутрішнього життя дівочих обителей, висвітлити секуляризаційний характер економічних змін¹.

Важливими для магістерської роботи є і тематичні збірки законів, а саме - томи “Полного собрания постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи”, зокрема нами були використані матеріали томів 2 і 3, що охоплюють 1722 р., 1785 - 1796 рр. Їх залучення дозволило деталізувати постанови влади та особливості їх імплементації, зокрема щодо проведення секуляризації².

Архівні матеріали також є необхідними джерелами нашого дослідження. Значна частина справ, що проливають світло на становище жіночого чернецтва і обителей, знаходиться у фондах архівів російської федерації, які були нами

¹ Полное Собрание Законов Российской Империи (далі - ПСЗРИ) : Собрание первое : С 1649 по 12 декабря 1825 года. - СПб. : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. - 48 т.

² Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи (далі - ПСПиР). - Т. 2. 1722, СПб, 1872. - 685 с.

ПСПиР- Т. 3 : 1785 - 1796 гг. - [Б. м.] : [б.и.], 1915. - 537 с.

згадані під час розгляду праці “Жінка у православ’ї: церковне право і російська практика”. Це фонди значної кількості монастирів, установ духовної влади.

Цінні документи зосереджені і в фондах українських архівів. Значною частиною джерел, що були використані у даному дослідженні, є матеріали Центрального державного історичного архіву України (м.Київ). Особливий інтерес становлять фонди окремих обителей, а також установ: це зокрема фонд 127 “Київська духовна консисторія”, фонд 167 “Київський Флорівський Вознесенський жіночий монастир”, фонд 915 “Київський Миколаївський Йорданський жіночий монастир”.

За кількістю одиниць зберігання фонд 127 є одним із найбільших фондів архіву: у ньому нараховується 160 324 справи. Для магістерської роботи ключовими є документи з опису 1043 “Протокольний стіл” (охоплює 1771-1796 рр.), а саме - переписні листи з даними про черниць частини монастирів Київської, Чернігівської і Новгород-Сіверської єпархій (спр.28). Дані згаданої справи дозволили встановити кількість насельниць обителей станом на 1779 р., визначити рівень грамотності, географії походження, виявити характерні скоєні злочини тощо.

Фонд 915 “Київський Миколаївський Йорданський жіночий монастир” нараховує 19 справ. Вони дозволили прослідкувати динаміку чисельності насельниць монастиря, висвітлити особливості їх поведінки.

Фонд 167 “Київський Флорівський Вознесенський жіночий монастир” містить 1186 справ, з яких нами були використані матеріали, що датуються роками після проведення секуляризаційної реформи на Лівобережжі. Їх залучення дозволило доповнити дані про шляхи й причини вступу до монастиря, а також факти прийому в обитель нових насельниць після секуляризаційної реформи.

Отже, короткий історіографічний огляд засвідчує, що обрана для дослідження тема ще не була предметом спеціального дослідження. У працях, створених починаючи з XIX століття, побічно розглядались різні аспекти соціально-економічного становища жіночих монастирів російської держави

кінця XVII-XVIII, однак комплексно дана тема не була висвітлена.

Слід констатувати, що дослідження обраної теми на даному етапі ускладнюється браком нарративних джерел - спогадів (нотаток, щоденників тощо), що були б написані насельниками монастирів. Віднайдення таких джерел у фондах інших українських архівів і бібліотек, зокрема регіональних, являє одну із задач, що належить розв'язати під час дослідження соціально-економічного становища жіночих обителів у майбутньому. Також відзначимо, що з огляду на війну, розв'язану росією проти суверенної української держави, географічні межі дослідження у майбутньому мають бути переглянуті і змінені, що відповідно вплине на залучення джерельної бази без використання матеріалів російських архівів зокрема.

1.3 Теоретико-методологічні засади

Специфіка магістерської роботи спонукала звернутись до сучасних підходів щодо оцінки діяльності Православної Церкви та її форпостів - монастирів. Відповідно, у роботі застосовано теоретичні та методологічні напрацювання провідних учених у галузі історичних наук, які працювали з проблематикою історії Церкви XVIII століття: В.Ластовського, В.Мордвінцева, В.Ульяновського та ін¹.

Заявлена тема дослідження мотивувала необхідність поєднання в роботі на інтегративному рівні як загальнонаукових, так і спеціальних історичних методів. Зокрема, статистичний метод використаний в процесі аналізу зведеної бази даних жіночих монастирів; за допомогою історико-антропологічного методу з'ясовано мотивацію соціальної поведінки православних ієрархів; метод

¹ **Ластовський В.** Переяславсько-Боріспільська єпархія у XVIII ст. Автореф.канд.дисертації. -К.,1998.-18 с.;

Мордвінцев В. Государственные налоги...; Його ж: Сельское хозяйство в монастырских вотчинах ...; Його ж: Церковно-вотчинное хозяйство

Ульяновський В., Крижанівський О., Плохій С. Історія Церкви та релігійної думки в Україні: Навч.посібник: У 3-х книгах. - К.. 1994. - Кн.1. Середина XV-кінець XVI століття. - 256 с.; Кн 2. Середина XV - кінець XVI ст. - 256 с. Кінець XVI- середина XIX століття. - 336 с.

моделювання монастирських мереж дав можливість на підставі архівних матеріалів прослідкувати функціонування чернечого життя; метод культурно-історичної типології дозволив змалювати колективну картину чернецтва монастирів XVIII-XIX століть як соціальний феномен; необхідність просопографічного дослідження для отримання ґрунтовної фактологічної бази дає підстави для переоцінки ролі як чернечого життя, так і значення церковних інституцій загалом. За допомогою історико-порівняльного методу проведено порівняння соціально-економічне становище жіночих монастирів до і після секуляризаційної реформи Катерини II. У магістерській роботі застосовано також принцип історизму, який спонукає розглядати історичні явища у конкретному історичному середовищі в динаміці їхнього розвитку, а також принцип об'єктивності і конфесійної неупередженості, які зобов'язують розглядати події та явища в усій їхній багатогранності.

В рамках дослідження уведено, як основний із ключових, концепт секуляризації, який часто вживається в науковій літературі. За визначенням Енциклопедії історії України, під цим терміном слід розуміти передусім повне чи часткове відібрання верховною владою церковної й монастирської власності (переважно земельної) та перетворення її на світську, державну. Також цей термін застосовується у розумінні вивільнення з-під впливу Церкви суспільно-політичного, культурного життя¹.

У магістерській роботі під секуляризацією мається на увазі перше наведене нами значення - перетворення власності Церкви й обителів на світську. Відповідно, похідний від терміну прикметник "секуляризаційний", що застосовується у роботі до характеристики заходів/процесів/тенденцій тощо, співвідноситься з поданим нами значенням секуляризації.

¹ Енциклопедія історії України: Т. 9. Прил – С / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2012. – с.507.

РОЗДІЛ II. СТАНОВИЩЕ ЖІНОЧИХ МОНАСТИРІВ У XVIII СТОЛІТТІ

2.1. Жіночі монастирі на території Центральної Росії, Лівобережної України

Даючи характеристику становищу жіночих обителей кінця XVII - XVIII століть, спершу належить визначити їх кількість і особливості розташування.

Упродовж періоду, що розглядається, однією з основних тенденцій у становищі чернецтва було зменшення кількості монастирів. Станом на 1700-1701 рр. у Російській державі нараховувалась 1201 обитель. З них - 965 чоловічих і 236 жіночих¹. До 1764 року їх кількість значно зменшилась внаслідок особливої політики російських імператорів, мова про яку піде у наступному розділі. Перед секуляризаційною реформою у державі залишились 863 чоловічі обителі і 209 жіночих.² Таким чином, трохи більше, ніж за півстоліття кількість чоловічих монастирів зменшилась на 10,6%, а жіночих - на 11,4%. Ще більш суттєві зміни були спричинені секуляризаційними заходами, зокрема - зарахування за штатами до трьох класів певної кількості обителей, про що піде мова у 3 розділі.

Монастирі були розташовані на території Російської держави вкрай нерівномірно. Однією з причин, що уможливила такий розподіл, був спосіб заснування обителей до епохи правління Петра I. Монастирі засновувались як князями, царями, єпархіальними архієреями, так і окремими подвижниками, а також монастирями, що висилали з братії подвижника в окремі місцевості³. Про існування проблеми заснування монастирів без згоди духовного начальства

¹ Лисовой Н. Восемнадцатый век в истории русского монашества // Монашество и монастыри в России. XI-XX века. Исторические очерки / Н.Лисовой – М., 2002. – С. 186-222. URL:https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/monashestvo-i-monastyri-v-rossii-11-20-veka/8

(Дата останнього звернення: 16.03.2022)

² Чудецкий П. Опыт исторического исследования...С.37

³ Лисовой Н. Восемнадцатый век...URL:

https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/monashestvo-i-monastyri-v-rossii-11-20-veka/8 (Дата останнього звернення: 16.03.2022)

свідчить коментар Патріарха Никона 1663 року: “Без повеления епископа никому же достоит монастыря создати”¹. Особливо виділялась великою кількістю монастирів північ Російської держави. Навіть у невеликих містах, таких, як Лух і Кінешма, зустрічались 2-4 обителі. Декілька монастирів могли навіть знаходитись в одному селі. Натомість у південних регіонах тенденція була іншою: обителі могли знаходитись на більшій відстані одна від одної, ніж у північних².

Зазначимо, що можливість ґрунтовного дослідження соціально-економічного становища обителів ускладнює ряд особливостей, із якими неминуче стикається дослідник історії монастирів (як чоловічих, так і жіночих) і чернецтва Російської держави. Становище значної кількості обителів (як і їх кількість) упродовж періоду, що розглядається, зазнавало суттєвих змін. По-перше, відомі випадки закриття монастирів і переселення їх насельниць на проживання до інших обителів через різні причини: знищення пожежею, будівництво на місці монастиря інших об'єктів, небезпечний для стану споруд ландшафт, закриття за секуляризаційною реформою тощо. По-друге, чоловічі монастирі перетворювались на жіночі: зокрема у 1786 році така доля спіткала Муромську (Мурманську Успенську) обитель, а у 1787 - Духов-Новгородську³.

2.2. Економічне становище

Економічне становище жіночих обителів у XVIII столітті напряму залежало від зміни державної політики щодо Церкви, чернецтва в цілому і жіночого чернецтва зокрема.

Слід зазначити, що вже з кінця XVII ст. держава перестала бути органом церкви, що вела б людей на землі до потойбічного спасіння душ. Останнім

¹ Румянцева В. Монастири и монашество в XVII веке // Монашество и монастыри в России. XI-XX века: Исторические очерки / Отв. ред. Н.В. Сеницына. М., 2005. – С. 163–185.

URL: <https://predanie.ru/book/114109-monashestvo-i-monastyri-v-rossii-xi-xx-vv/#/n481> (Дата

останнього звернення: 21.02.2022)

² Чудецкий П. Опыт исторического исследования... С.34-35.

³ Зверинский В. Материал... Т.1.С.4.

критерієм, вищою метою було не царство небесне, а прогресуюче поліпшення земного благоденства, так зване «загальне благо». Ці антитеократичні, в деякому сенсі і антицерковні поняття були засвоєні передовими державними діячами Москви, які створили «Уложення» Олексія Михайловича 1649 р.¹ З цього часу монастирі та церковні ієрархи, за винятком патріарха, були поставлені в адміністративну, судову, церковнослужбову залежність від світської влади. За монастирями хоч і зберігалися вотчини (деякі обителі навіть збільшили свої володіння), держава неухильно вела наступ на їх багатства. Державна політика стосовно монастирів проводилась з урахуванням соціальних вимог дворянства і потреб самої влади, перш за все фінансових, поземельних (роздача за вірну службу), військових, адміністративно - управлінських та ін. Головним напрямком політичного курсу уряду став облік церковних вотчин і селянських дворів, контроль за монастирським майном, доходами і витратами.

Тенденції другої половини XVII ст. були продовжені в політиці Петра I. Він, за визначенням І. Смолича, започаткував епоху “державної церковності”². Які саме причини спонукали монарха проводити кардинальні зміни у церковному і монастирському житті?

По-перше, слід згадати про оточення, вплив якого сформував у Петра особливі погляди на Церкву і православне чернецтво. Важливою була роль іноземців - протестантів, що проживали у Німецькій слободі і яких монарх подекуди відвідував. У закордонних поїздках Петро I зустрічався з англійськими єпископами, які призначили для нього консультантів - богословів. Вплив на нього мала і зустріч із Вільгельмом Оранським, який порадив Петру самому стати “головою релігії”, щоб мати усю повноту влади монарха.³

По-друге, він вбачав у ченцях противників своїх реформ і перетворень. Це

¹Карташев А. Очерки... С.275-276.

²Смолич І. Русское Монашество.... URL: https://azbyka.ru/otechnik/Igor_Smolich/russkoe-monashestvo/ (Дата останнього звернення: 18.02.2022)

³Карташев А. Очерки... С. 322-324.

слід пов'язати, по-перше, із участю представників чернецтва у стрілецьких бунтах та інших народних виступах того часу, по-друге, появою проповідників, що проголошували царя антихристом і підбурювали народ¹.

По-третє, чернецтво не надавало державі користі у матеріальному плані. Петро I ставився вкрай негативно до всілякого роду бездіяльності в громадському і державному житті. Особливо явно ця тенденція прослідковується в “Оголошенні про чернецтво” - документі, складеному монархом разом із Феофаном Прокоповичем, що відображав ставлення влади до чернецтва. В “Оголошенні...” насельники обителей звинувачувались у бездіяльності, відсутності користі для суспільства і лінощах: *“Можетъ же имя монашества и обществу многой братіи служитъ, понеже отъ гражданскаго сожителства отлучено есть”, “...понеже большая часть бѣгут отъ податей и отъ лѣности, дабы даромъ хлѣбъ есть”* тощо².

Дійсно, чернецтво перебувало у доволі привілейованому становищі. В.Івановський влучно характеризує його так: “...вони, перебуваючи поза матеріальним служінням йому (міру - авт.), самі багато чим від нього користувались”³. Уже в другій половині XVII століття відмічалось значне збільшення кількості чернецтва, пов'язане із зловживанням юридичним положенням представників цієї соціальної групи. На соборі 1667 року відмічалось, що у монастирі приходять багато селян, які прагнуть знайти в обителях не душевне спасіння, а спасіння від селянського життя⁴. Згадаємо і про перехід представників податного населення (що виконувало повинності і з 1724 року платило подушний податок) до чернецтва, яке, разом з духовенством і дворянством, становило неподатні категорії населення⁵. До того ж, на увагу

¹Кедров Н. Духовный регламент... С.216.

²“О звании монашеском, об определении в монастыри отставных солдат и об учреждении семинарии и госпиталей”//ПСЗРИ, Т.7, №4450.

³Ивановский В. Русское законодательство... С. 2.

⁴Кедров Н. Духовный регламент... С.218.

⁵Никон (Горохов). Вступление в монашество и выход из него. URL: <http://www.pravoslavie.ru/30975.html> (Дата останнього звернення: 20.02.2022)

заслуговує і оцінка морального становища чернецтва. Дійсно, теза про лінощі і “обмирщення” чернецтва мала об’єктивне підґрунтя. Одним із яскравих прикладів цього були затягнуті судові суперечки, у яких загрузли настоятелі і настоятельки монастирів, про що піде мова згодом. Іноземець Корб так характеризував ченців і черниць у кінці XVII століття: “По завершенню постів вони занурюються у всілякого роду розпусту, причому більше на гуляк, ніж на ченців, схожі; п’яні пустують на вулицях і, позбавившись всілякого сорому, нерідко там же і вдаються до хтивості”¹.

Однак, на нашу думку, прагнення “виправити” представників чернецтва було прикриттям для реальної мети поповнення державної казни, яку диктували обставини: брак коштів через ведення воєнних дій зі Швецією. Тож, по-четверте, до перетворень Петра I спонукали і значні фінансові потреби, спричинені Північною війною.

Найперше слід дати характеристику спільним як для чоловічого, так і жіночого чернецтва тенденціям в економічному становищі, що стали наслідками петровських перетворень.

Питанню використання надмірних ресурсів Петро I приділив особливу увагу: в “Оголошенні про чернецтво” він зазначив, що *“Нынѣшніе же монахи не токмо нищихъ питаша от трудовъ своихъ, но самы чужды труды поядоша и начальныя монахи во многія роскоши впадоша и подначальныхъ монаховъ въ нужную мищу введоша; и вотчинъ же ради свары и смертныя убійства и неправыя обиды многи твориша”*².

Важливим кроком супроти такого становища стала передача права збору податків з селян церковних і монастирських вотчин від церковних установ Монастирському приказу, який був відновлений 1701 року. Однак вже у 1721

¹ Русское православие: вехи истории / Науч. ред. А. И. Клибанов. М.: Политиздат, 1989. – 719 с.

URL:http://books.atheism.ru/files/russkoe_pravoslavie.html (Дата останнього звернення: 03.03.2022)

²“О звании монашеском, об определении в монастыри отставных солдат и об учреждении Семинарии и госпиталей//ПСЗРИ-Т.7, №4450.

році вотчини знову були передані в управління нещодавно створеному Синоду, у підпорядкуванні якому перебував Монастирський приказ. Стверджувати про причини таких дій напевне складно: можливо, Петро I дослухався до оцінки Синодом становища монастирських вотчин як таких, що “пришли в скудость”, можливо відпала необхідність у залученні грошей до казни у зв’язку із завершенням війни, або ж монарх не хотів ускладнювати і так напружені відносини з духовенством¹.

У цей час сформувались і два види вотчин: “определенные” і “заопределенные”. Прибуток від перших належало використовувати на утримання церковних установ і монастирської братії, прибуток від других направлявся в казну для утримання благодійних закладів, шкіл, лікарень тощо².

З володінь як чоловічих, так і жіночих монастирів уряд збирав багато податків і ресурсів. Зокрема збирались орендні, оброчні, ямські, кормові, стрілецькі, полонянничні гроші тощо. Селяни постачали продукти, фураж, несли повинності і залучались на різні роботи³.

За Петра I відбулась і перша спроба ввести штати у монастирях. 30 грудня 1701 р. було видано указ про видачу ченцям грошового і хлібного жалування “за однообразним окладом”. Указ передбачав виплати по 10 руб. і 10 чвертей хліба на кожного⁴. Згодом, у 1724 р., в чоловічих монастирях був “височайше” затверджений штат. Виплати на одного ченця складали 6 рублів і 5 чвертей хліба на рік (незначна надбавка належала настоятелям обителей й ієромонахам). З’явився поділ монастирів на класи в залежності від історичного значення і економічного становища монастиря. Однак, введення штатів 1724 року за Петра I повноцінно не було реалізовано. Таким чином, держава розпочала перші у

¹ **Мордвинцев В.** Церковно-вотчинное хозяйство...С.238.

² **Смолич И.** История Русской Церкви...С.245.

³ **Чупис О.** Секуляризаційні заходи урядів Росії у XVIII ст. / О.Чупис // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – №35. – С. 37.

⁴ “О выдаче монахам денежного и хлебного жалования по единообразному окладу; о сборе доходов с монастырских вотчин в Монастырский приказ, об оставлении в монастырях токмо нужного числа служек, и об употреблении остаточных монастырских доходов на содержание бедных монастырей и богаделен”//ПСЗРИ - Т.4. №1886.

XVIII столітті секуляризаційні дії щодо монастирів.

Звернімось детальніше до становища саме жіночого чернецтва. Керуючись утилітарною метою служіння державним інтересам, Петро I визнав необхідність існування інституту чернецтва з наступною метою: «щоб були гідні в чин архієрейський», хоча й визнавав, що існують ті, хто «бажає по совісті чернечого життя». Чоловіче чернецтво, як видається, мало перевагу в очах монарха перед чернецтвом жіночим через можливість виховання майбутніх слухняних владі церковних ієрархів. Натомість жіноче чернецтво навряд чи могло принести державі суттєву користь. Це стало причиною проведення політики, спрямованої на створення несприятливих умови для продовження існування та поширення “дівочих обителей”, а також максимально можливого використання ресурсу жіночих монастирів¹. Прикладом такого ставлення є, наприклад, відправка до обителей на проживання офіцерських вдів і навіть відставних військових (!)².

Вже на початку XVIII ст. економічне становище більшості жіночих монастирів відрізнялося від чоловічих. Жіночі обители були більш населені, ніж чоловічі: у 1724 р. в чоловічих обителях нараховувалося 14 534 насельників (ченців і послушників), а в жіночих 10 673 (черниць і послушниць).

За статистичними даними, наведеними Я. Е. Водарським, у 1700 р. власниками селянських дворів були 619 монастирів, з них тільки 75 жіночих, що становить близько 12% від загального числа монастирів, які володіють вотчинами, в той час як серед монастирів, які не є власниками, їх було приблизно 29%. У число великих монастирів (що володіють більш ніж 1250 дворами) потрапляє всього лише три жіночі монастирі: Новодівочий (2346 дворів) і Вознесенський (2127 дворів) в Москві і Суздальський Покровський

¹ **Ірчак І.** Політика Петра I щодо жіночих монастирів за “Полным собранием законов Российской империи” / І.Ірчак // Дні науки історичного факультету: матеріали XI Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Київ, 2018. – С. 157.

² **Нечаева М.** К исправлению чина монашеского: замыслы и результаты реформы / М.Нечаева // Вестник ПСТГУ. Серия II: История. История Русской Православной Церкви. – 2020. – № 92. – С. 42.

(2053 двори). Якщо порівняти їх з великими чоловічими монастирями, то Троїце-Сергіїв монастир володів 20333 дворами, Києво-Печерський - 5316, Чудов - 3065, Костромський Богоявленський - 3684, Новоспаский - 2854, Воскресенський Істринський - 2465, Савво - Сторожевський - 2059 і т. д.¹

Окремо виділимо кількість дворів, якими володіли монастирі Лівобережжя. За основу візьмемо кількість селянських дворів в монастирських селах Київської сотні, якими володіли обителі: за даними, що наводить В.М.Мордвінцев, Київський Флорівський жіночий монастир володів кількістю дворів, що була більшою за володіння чоловічих Пустинно-Миколаївського, Золотоверхо-Михайлівського, Братського, Петропавлівського, Видубицького, Кирилівського і Межигірського монастирів, подекуди в декілька разів. Наприклад, у 1749 році Флорівський монастир мав 281 двір, а Золотоверхо-Михайлівський - 93, у 1750 році Флорівській обителі належали 216 дворів, позаяк Пустинно-Миколаївському - 116. Значною мірою це слід пов'язати зі “знатним” статусом Флорівської обителі, про що піде мова далі. Зазначимо, що такий само статус мали згадані раніше московські Новодівочий і Вознесенський монастирі. Тим не менш, з числа великих київських монастирів Софійський і Печерський володіли більшою за Флорівський кількістю дворів. Друга київська жіноча Богословська обитель за кількістю селянських дворів поступалась іншим монастирям, окрім тільки чоловічого Петропавлівського.² Тож і на Лівобережжі, зокрема - у київських монастирів відчувалась суттєва різниця у становищі жіночих і чоловічих обителей.

За володіння землями у селах жіночі монастирі нерідко вели судові спори з чоловічими обителями: відомо зокрема про протистояння Києво-Богословського дівочого монастиря з Київським Золотоверхо- Михайлівським

¹ **Белякова Е., Белякова Н., Емченко Е.** Жінщина в православ'ї...URL: https://azbyka.ru/otechnik/antropologiya-i-asketika/zhenshhina-v-pravoslavii-tserkovnoe-pravo-i-rossijskaja-praktika/6_7 (дата останнього звернення 08.03.2022)

² **Мордвінцев В.** Церковно-вотчинное хозяйство...С.455.

монастирем за с.Ходосівку і Крюківщину. Києво- Миколаївський монастир мав суперечності щодо земель з Флорівською обителлю¹.

Однак навіть володіння вотчиною не гарантувало безбідне існування монастиря. Подекуди вигідніше було отримувати стабільні виплати від держави, маючи статус ружної обителі (монастир, що не мав свого землеволодіння і існував за рахунок руги - виплат від держави чи від парафіян). Багато жіночих монастирів, будучи більш населеними, ніж чоловічі, і часто не володіючи земельною власністю, були вкрай бідними і отримували дотацію від держави. Московська Іванівська обитель до 1700 р. була ружною. У 1700 р. замість руги їй була віддана вотчина - півсела Путятіно - 115 дворів. Однак на початку 1722 року монастир звернувся з проханням про повернення руги. Синод ухвалив передати управління збором доходів Монастирському приказу з тим, щоб всі вони надходили в монастир.

Також зазначимо, що «дача» - тимчасова виплата жалування обителям від прибутку з вотчин, які були забрані у частини з них - в чоловічі монастирі в кількісному відношенні була вище, ніж в жіночі. Так, за однією з відомостей «дачі Монастирського приказу» за 1722 рік в 52 чоловічих монастирях, в яких налічувалося 1940 ченців, було відпущено з Монастирського приказу 12 232 рубля 25 з половиною коп., а в 15 жіночих монастирів, в яких налічувалося 2159 черниць, - 5760 руб. 29 коп. і 4434 з половиною чверті хліба.²

У 1722 році окремим указом у монастирях наказано ввести обов'язковим послухом заняття рукоділлям. Для черниць визначені прядіння, шиття, плетіння, виготовлення мережив та інші «ремесла й рукоділля». Для тих, хто не навчений жодному з них, надсилали майстринь, які проводили спеціальне навчання. За його підсумком належало подати Синоду списки черниць, що навчені рукоділлю. Такі заходи були вмотивовані тим, щоб черниці «праздними не

¹ **Мордвінцев В.** Російське самодержавство і українська православна церква в кінці XVII–XVIII ст. : навч. посіб. / В.Мордвінцев – Київ: Київський університет, 1997. – 63 с.

² **Емченко Е.** Женские монастыри...

URL:https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/monashestvo-i-monastyri-v-rossii-11-20-veka/10#note809 (дата останнього звернення 11.03.2022)

были».¹

Реальною ж метою навчання рукоділля була підготовка насельниць дівочих обителей до проведення більш радикальних секуляризаційних заходів та необхідності заробляти на потреби монастиря самостійно. Про це зокрема свідчить дозвіл продавати виготовлені вироби і використовувати дохід від продажу на потреби монастирів. Однак, не всі черниці були навчені рукоділлям. Так, упродовж 1722-1724 рр. у Далматовському Введенському монастирі тільки 32 насельниці з 75 займались шиттям, ще одна - "чорнінням сукна". У Соликавському Преображенському монастирі взагалі тільки одна черниця могла плести мереживо².

Дійсно, рукоділля стало для черниць значною кількістю моанстирів ремеслом, що приносило кошти на існування. Зокрема за даними перепису черниць київського Богословського монастиря відомо, що станом на 1779 рік з 63 насельниць 49 "художество мали" вовни прядіння, 1 - шмухлерське (с.4), 1 - гаптування. У документі зазначено, що саме продаж виготовлених власноруч виробів приносив черницям кошти, на які вони могли харчуватись. Послушниці Флорівського монастиря продавали парафіянам і паломникам ладанки біля входів до Києво-Печерської Лаври, печер, а також Михайлівського монастиря у святкові дні³.

Жіночі обителі часто навіть не могли виконати постанови влади. У багатьох провінційних жіночих монастирях, що відрізнялися бідністю, не тільки не було надбрамних церков, як це належало зробити за постановами, про які піде мова жалі. Часто була відсутня навіть огорожа, як, наприклад, в Тобольському монастирі на честь Різдва Христового. "Весьма скудними"

¹"Прибавление к духовному регламенту. Прибавление о правилах причта церковнаго и чина монашеского"//ПСЗРИ – Т. 6. №4022; О приучении монахинь к рукоделиям и ремеслам// Там же. №4089.

² **Нечаева М.** К исправлению чина...С.45-46.

³ **Макаров А.** Київське паломництво / А.Макаров // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 47.

характеризуються і жіночі обителі Нижегородської єпархії¹. У доношеннях з Духовної дикастерії в Синод від 20 травня 1726 р. описується тяжкий стан московських і міських дівочих монастирів синодальної області (крім Вознесенського і Новодівичого): «имянно наличных монахинь 3223, а доходов в некоторые из них собирается как денежных, так и хлебных малое число; а во многих монастырех монахини пропитание себе имеют от своего рукоделия и от подаяния христолюбцев». Наведено опис звичайного монастиря того часу: Томська обитель на честь Різдва Христового складалась із церкви, шести келій і однієї лікарні. Споруди були дерев'яними і старими. Келії - бідні дерев'яні хатинки з неотесаними стінами і вузькими вікнами, які ледве пропускали світло. У келіях стояв нефарбований стіл, дві лавки (одна з них слугувала ліжком)².

Синод постановив нікого в маловотчинних і безвотчинних монастирях не постригати «под опасением за преступление тяжкаго штрафа и лишения чести». За доношенням інквізитора московських жіночих монастирів Сергія Бурлакова черниці ружних Нікітського і Варсоноф'євського жіночих монастирів залишали свої монастирі для збору милостині. Тож через брак коштів черницям доводилось вдаватися до різних заходів: просити милостиню, харчуватись «по свойственникам, по знайомим людям», заходячи до них додому, або просто жити на пожертви парафіян. Заробити кошти черниці також могли продаючи створені власноруч вироби.

Наступниця Петра I імператриця Катерина I продовжила секуляризаційний курс свого чоловіка. Доходи з вотчин надсилались до Камер — Контори (замість Монастирського приказу), відбувався державний розподіл коштів по монастирям з урахуванням визначених раніше штатів.³

¹ **Емченко Е.** Женские монастыри в России... https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/monashestvo-i-monastyri-v-rossii-11-20-veka/10#note809 (дата останнього звернення 11.03.2022)

² **Гурьев Н.** Томск в кармане / Н.Гурьев — Томск, 1902. — С.16-17.

³ «О сборе разных доходов с Архиерейских и монастырских вотчин в Коллегию Синодальной экономии по прежнему; о неупотреблении взысканных оимок и собираемых доходов без определения Камер-Коллегии ни на какие расходы и о бытии маловотчинным и

Секуляризаційна реформа могла бути проведена вже за царювання Анни Іоанівни, однак цьому завадив випадок. П.І.Мусін - Пушкін, будучи керівником Колегії економії, доніс імператриці про адміністративну неспроможність духовенства, ігнорування інтересів держави, що призвели до формування недоїмки у 100 тисяч рублів. Він запропонував передати “заопределенные” вотчини Колегії економії, що призвело б до ліквідації боргу і поповнення державної казни. Анна Іоанівна погодила ці заходи, однак через причетність до гуртка А.П.Волинського він був відсторонений від посади, а вже через півроку померла й імператриця¹.

Єлизавета Петрівна також не відступила від курсу свого батька. “Во дщери Петр на трон взошел” - так характеризував імператрицю придворний поет А.Сумароков². Слід, однак, зауважити, що за її правління Церква і чернецтво отримали незначні послаблення. Особисте благочестя утримувало Єлизавету Петрівну від нападок на Церкву.

Заходи, що проводились імператрицею, всіляко сприяли переходу іновірців у православ'я: лютеранські кірхи перетворювались на православні храми; євреї, що не охрестились, виселялись з імперії. Сама Єлизавета Петрівна стала хрещеною для 3 персів і 2 турок, що охрестились у Царському Селі. За неї працювала Комісія новохрещенських справ: вона займалась місіонерською діяльністю у Поволжі³.

Імператрицею був виданий указ про будівництво дівочого монастиря біля свого палацу⁴. Ним став Воскресенський Новодівич Смольний монастир, заснований у 1744 році на 20 черниць. Ансамбль монастиря був спроектований

безвотчинним монастырям на собственном им содержании”// ПСЗРИ - Т. 7. № 5005.

¹ **Мордвинцев В.** Церковно-вотчинное хозяйство... С.286-287.

² **Анисимов Е.** Афродита у власти. Царствование Елисаветы Петровны / Е.Анисимов. – Астрель, 2008. – С.316.

³ **Курукин И.** Елизавета Петровна. URL: 189799.html (Дата останнього звернення: 08.03.2022)

⁴ “Об устройении в С.Петербурге Девичьего монастыря на том месте, где находится дворец Ея Императорского Величества, называемый: Смольной”// ПСЗРИ – Т. 12. № 9546.

архітектором Б.Ф.Растреллі упродовж 1746 - 1769 рр¹.

Однак у цілому її церковна політика була обумовлена загальними принципами політики адміністративної². Іменний указ імператриці запроваджував нове управління монастирськими й архієрейськими вотчинами: він передбачав передачу управління селами обер-офіцерам, збір доходів з вотчин, виплату монастирям коштів відповідно до штатів, використання надлишку коштів для утримання бідних монастирів, лікарень тощо³. Однак, за повідомленням Петра III, Єлизавету Петрівну переконали, що монастирі самі надсилатимуть доходи без стороннього контролю, і указ не було виконано. Тож боголюбива імператриця не здійснила секуляризаційних заходів.

Наступник Єлизавети Петрівни Петро III не був прихильником Церкви і чернецтва. Він почав активне проведення процедури секуляризації, яку довершить Катерина II. Політику попередніх імператорів зі словами «дабы в бесплодных советованиях не тратилось время...» імператор продовжив виданням указів про нове управління вотчинами та улаштування монастирських маєтків⁴. Вони передбачали управління вотчинами відставними штаб – і обер – офіцерами, а також недопущення до управлінських справ представників духовенства і чернецтва. Селяни цих маєтків, крім загального для всіх подушного податку, який складав 70 коп., повинні були ще додатково сплатити 1 руб. Але земля, яку раніше вони обробляли на користь власників церковних і монастирських маєтків, тепер переходила в їх особисте

¹ **Ефимов В.** Заметки о строительстве Смольного монастыря в Петербурге / В.Ефимов // Ардис: архитектура, реставрация, дизайн и строительство : журнал. – 2010. – № 1, 2(45). URL: <http://d-c.spb.ru/archiv/45/31.html> (дата останнього звернення 14.03.2022)

² **Смолич И.К.** Русское монашество... URL:

https://azbyka.ru/otechnik/Igor_Smolich/russkoe-monashestvo/ (Дата останнього звернення: 18.02.2022)

³ «О новом устройстве управления монастырских и Архиерейских имений»//ПСЗРИ — Т. 14. № 10765.

⁴ «О скорейшем приведении в исполнение Высочайше утвержденного экстракта из протокола Конференции 30 сентября 1759 года касательно нового устройства об управлении монастырских и Архиерейских имений»//ПСЗРИ — Т. 15. №11441; «О новом устройстве об управлении монастырскими и Архиерейскими вотчинами»// ПСЗРИ — Т. 15. №11481.

користування. Тим самим вони ставали державними селянами, звільненими від оброку натурою і панщинних робіт. Податок надходив до Колегії економії, а монастирі та єпархіальні архієреї отримували жалування на основі штатів 22 травня 1724 р. В результаті політики, яка швидше руйнувала, ніж сприяла покращенню монастирського побуту, чернецтво опинилось у плачевному стані.

2.3. Внутрішнє життя жіночих монастирів і їх соціальний склад

Зважаючи на тенденцію контролю державою “чернечого чину”, задекларованого в “Оголошенні про чернецтво” бажання виправити його, необхідність зменшити кількість жіночих монастирів, а також їх насельниць, внутрішнє монастирське життя було також підпорядковано розпорядженням влади, як і економічні аспекти.

Звернемось передусім до законодавства Петровського періоду. У законодавчих актах регламентується перехід до інших монастирів. Таке розпорядження було зокрема було висловлено в іменному указі про здійснення загального перепису, який стосувався і жіночих монастирів. Ним за монастирями була закріплена певна кількість черниць, які не могли змінювати обитель, «разве великия каковыя правильныя вины»¹. У 1722 році указ був підтверджений із доданою заборонаю відпускати насельниць без дозволу влади та приймати їх під страхом «жестокотоу штрафованія». На відміну від черниць, насельникам чоловічих монастирів за «Додатком» до «Духовного регламенту» було дозволено здійснювати перехід².

Із регламентацією переходу до інших монастирів пов'язані подальші укази про заборону виходу за територію обителі. У «Додатку» міститься заборона на відвідування чоловічих монастирів, приходських храмів, участь у хресній ході

¹ «Об описи Патриаршего дома, домов Архиерейских, монастырей и вотчин Патриарших, Архиерейских и монастырских; о непереходе монахам и монахиням из одного монастыря в другой; о недержании бельцов и о непозволении монахам писать в кельях» // ПСЗРИ – Т. 4 . № 1834.

² «Прибавление о правилах причта церковного и чина монашеского»// ПСЗРИ – Т. 6. №4022.

на свята. Окрім цього, входити до інших жіночих монастирів мала право тільки ігуменя у супроводі однієї або двох черниць. Також жіночі монастирі повинні були «всегда заключенными быть». Виняток робився тільки для священників та «благословенных лиц», які приходили на потребу хворих. Одразу міститься й заборона на проживання поза монастирем та скитання. Пізніше на підтвердження був виданий окремих указ Святійшого Синоду про утримання жіночих монастирів «в заключении»¹. За «Додатком», усі «нужные дела» черниці вирішували за допомогою правлячого архієрея, він же брав участь у вирішенні судових справ².

Існували постанови, що були спрямовані на обмеження, а згодом і заборону контактів черниць з мирянами. Указами було унеможливлено проживання у монастирях сторонніх осіб, особливо — представників “міра”³. Також дівчат, що проживають у монастирях через відсутність житла, було наказано або видати заміж, або залишити у монастирі за умови подальшого прийняття постригу⁴. Окрім цього, монастирям наказувалось створити особливі храми над воротами, вхід до яких знаходився б ззовні. Туди необхідно було перенести мощі та інші святині, “чего ради люди обыкли вящше ходить”⁵. Також було дано уточнення, що вхід повинен бути зі сторони вулиці, щоб уникнути потрапляння сторонніх осіб на територію монастиря⁶. У храмі черниці не могли стояти поруч з народом. Тобто, належало створити такі умови, які унеможливили б відвідини території самої обителі сторонніми особами.

¹ «О содержании девичьих монастырей в заключении, для отвращения входа в оные посторонних лиц» //ПСЗРИ – Т. 6. № 4112.

² «Прибавление...» // ПСЗРИ – Т. 6. №4022.

³ «Об описи Патриаршего дома Патриарших приказных служителей и дворян, домов Архиерейских, монастырей и вотчин Патриарших, Архиерейских и монастырских; о непереходе монахам и монахиням из одного монастыря в другой; о недержании бельцов в монастырях и о непозволеннии монахам писать в кельях» //ПСЗРИ – Т. 4. №1834.

⁴ «Об определении в домовья Святейшого Патриарха богадельни нищих, больных, престрелых; о выдаче живущих в монастырях белиц замуж по их желанию и непострижении моложе 40 лет»//Там же, № 1856.

⁵ «Прибавление о правилах причта церковного и чина монашеского»//ПСЗРИ – Т. 6. №4022.

⁶ «О нестроении церковей без указа Синода»//Там же, № 4122.

На відміну від жіночих монастирів, насельники чоловічих обителей могли кликати до себе гостей та відвідувати оселі мирян, проте лише з благословіння настоятеля і в супроводі іншого ченця.

Слід зауважити, що ці укази неактивно втілювались у життя. У багатьох провінційних жіночих монастирях, що відрізнялися бідністю, була відсутня навіть огорожа по периметру обителі. Нижегородський єпископ Питирим скаржився, що в єпархії жіночі монастирі “вотчин і заводів” не мають, а тому продають рукоділля, самостійно роблять закупівлі дров і хліба для монастиря, а їжу шукають “по свойственникам, по знакомым людям”¹. Якщо таким монастирям бути “заключенными”, то вони просто не змогли б існувати, адже саме зовнішній світ підтримував їх функціонування.

Правління *Катерини I* не позначилось особливими змінами: було підтверджено указ Петра I про заборону постригу без дозволу Синоду². Виняток робився тільки для священників та дияконів, що овдовіли. Зберігалась функція соціального служіння дівочих обителей: вони стали місцями заслання біснுவатих, злочинців, старих людей та психічно хворих³.

Петро II дозволив постриг у чернецтво: жіноцтво знову отримало змогу вступати до монастирів. Зокрема дані табелю про насельниць ростовського Рождественського монастиря за 1733 рік свідчать, що жінки ставали черницями у віці навіть до 30 років. Так, у 1727 році було здійснено постриження над двадцятип’ятирічними Анною, Феодосією Лабожневою, Марфою Баженовою; у 1732 році - над двадцятисемірічною Іриною⁴. Черницею Пахомією у 1729 році

¹ **Емченко Е.** Женские монастыри в России... https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/monashestvo-i-monastyri-v-rossii-11-20-veka/10#note809 (дата останнього звернення 11.03.2022)

² «О непострижении в монахи, без указа Синода, никого, кроме вдовых священников и диаконов»//ПСЗРИ – Т. 7. №4672.

³ «Об отсылке беснующихся в Святейший Синод для распределения из по монастырям», №5034 «Об отсылке в монастыри преступников за старостью лет и от природы увечных, также и ума лишенных людей, по прежнему» // Там же, №4718.

⁴ **Виденеева А.И.** Монахини ростовского Рождественского монастыря в 1733 году / А.И.Виденеева // Сообщения ростовского музея. – 1995. – №8. – С. 77.

стала, за нашими підрахунками, вісімнадцятирічна насельниця київського Флорівського Вознесенського монастиря¹.

Період правління Анни Іоанівни був особливо складним для Церкви і духовенства, що пов'язано із політикою біронівщини. В опалу потрапили представники переважно чоловічого чернецтва. Відбувались так звані «розбори», за яких ченці, зазвичай за політичними звинуваченнями, відправлялись на солдатську службу або були позбавлені чернечого звання й заслані до Сибіру. Розглянувши законодавство періоду правління імператриці, можна стверджувати, що, порівнюючи з чоловічим, жіночому чернецтву пощастило уникнути значних репресивних заходів. Проте й ігумені не уникали контролю з боку держави і підлягали допитам. Яскравим прикладом з життя монастирів у цей період може слугувати ситуація, коли московським Вознесенським жіночим монастирем замість ігумені, яка перебувала на допитах у Санкт-Петербурзі, понад рік керував капітан Семенівського полку².

Особливим напрямком діяльності Анни Іоанівни була боротьба зі скитанням чернецтва, самовільними переходами з монастиря в монастир. Для цього, по-перше, належало завести книги, де б фіксувались дані про насельників і насельниць обителей. Книги створювались у трьох екземплярах: один примірник віддавався єпархіальному архієрею, один - Синоду, а останній залишався у монастирі³. Наказувалось зробити записи про імена черниць, чин їхніх колишніх чоловіків або батьків, вік та час, що пройшов з моменту прийняття постригу, послух, який вони несуть тощо⁴. Дані цих книг також мали засвідчити, чи немає в обителі ченців і черниць, що були пострижені незаконно. По-друге, настоятелі і настоятельки не могли виганяти ченців (окрім тих, що

¹ Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі - ЦДІАК) Ф.127. Київська духовна консисторія (далі - Ф.127). Оп.1043. Спр.28. Арк 57зв.

² **Смолич І.** Русское монашество... URL:

https://azbyka.ru/otechnik/Igor_Smolich/russkoe-monashestvo/

(Дата останнього звернення: 18.02.2022)

³ **Титлинов Б.** Монашество в царствование императрицы Анны Иоановны / Б.Титлинов // Христианское чтение. – 1904. – №4. – С.563.

⁴ «Об устройстве монашествующих»//ПСЗРИ – Т. 8. №6177.

винні у якомусь злочині і тільки з дозволу архієрея), а також посилати когось із насельників в іншу єпархію без паспорту (у ньому мали бути зафіксовані потреба візиту, місце, термін)¹. Згодом заборона на відлучення з монастиря у справах була підтверджена, оскільки часто порушувалась архієреями². Пізніше для жіночих обителей заборона була уточнена: виходити за межі обителі можливо було тільки з дозволу настоятельниці³.

Соціальне служіння жіночих монастирів збереглося: воно виявлялось у догляді за незаконнонародженими дівчатами, вихованні дітей, утриманні бідняків, а також офіцерських вдов, які за віком або станом не можуть самі себе утримувати⁴.

Чисельність чернецтва наприкінці правління Анни Іоанівни значно зменшилась, що було спричинено у тому числі заборонами на постриження усіх, крім певних категорій чоловіків (овдовілі священики, диякони, відставні солдати). З часом владі стало відомо про порушення даних заборон. За синодальним указом від 11 березня 1735 року на настоятелів монастирів, що допустили заборонені законом постриження, було накладено штраф у розмірі 10 рублів за кожен пострижену особу. Самих ченців і черниць розстригали і направляли до місць попереднього проживання. Так, в одному Преображенському жіночому монастирі м.В'ятка упродовж 1736-1737 рр. було розстрижено 55 черниць⁵. Масштаби порушення заборони були різними: у Нижегородській єпархії кількість черниць, що підлягали розстриженню,

¹ **Титлинов Б.** Монашество...С.564.

² «О неупотреблении Архиепископам, монастырям и другим духовным властям, для хождения по делам монахов и монахинь»//ПСЗРИ – Т. 10. № 7493.

³ «О запрещении монахиням, без позволения Настоятеля, отлучаться из монастыря»//Там же, №7953.

⁴ «О даче ружного жалованья в Ильинский девичий монастырь города Вязьмы»//ПСЗРИ – Т. 8. № 5889; «О мерах к пресечению бродяжничества нищих и об учреждении, для содержания их, при церквях богаделен»// ПСЗРИ - Т. 9, №6406 ; «О помещении офицерских вдов для пропитания в девичьи монастыри»//ПСЗРИ - Т.10 №7761.

⁵ **Кустова Е.** Вятский Успенский Трифонов монастырь в призме церковных реформ Петра I / Е.Кустова // Вестник ВятГУ. – 2012. – №4. – С.8.

складала 224, у Ростовській - 70. У Переяславській єпархії кількість жінок переважала на кількістю ченців. (Додаток А).

Після тимчасової заборони на постриг з'явився указ від 2 січня 1741 року в доповнення до резолюції про дозвіл на постриг тільки певних категорій чоловіків. Оскільки бажаючих постригтися в чернецтво було багато, в указі містився дозвіл Синоду «вдів і дівок без надмірності постригати», супроводжуючи цей процес детальним розглядом кожної кандидатури¹.

За правління Єлизавети Петрівни “малоросіяни” отримали дозвіл на постриження навіть з 17 років, а з 1761 року нею були зняті обмеження на постриження як для чоловіків, так і для жінок усіх регіонів².

Однак уже за Петра III, політика якого щодо чернецтва значно відрізнялась від політики своєї попередниці, постриження було заборонено знову. Причому це положення стосувалось як Центральної Росії, так і Лівобережної України³.

Згадані вище заходи російських імператорів можна розцінювати як такі, що мали на меті “виправити” черниць, однак, на нашу думку, вони були покликані бажанням створити умови, що максимально унеможливили б прагнення дівчат і жінок вступити до монастиря, а також спонукали б черниць залишити свої обителі. Дійсно, у 1762 році в Російській імперії залишилося лише 7659 ченців і 4733 черниць⁴. Тененцію зменшення кількості чернецтва можна прослідкувати і за правління Катерини II на прикладі Йорданського

¹ “О непострижении в монашество никого, кроме вдовых священнослужителей и отставных солдат и о наказании ослушников”//ПСЗРИ – Т. 9. №6585; “О непострижении вдов и девок в монахини”// ПСЗРИ - Т.11. №8309.

² “О дозволеннии постригать Малороссиян 17 лет в монашество с разрешения Архиереев, а в Киевопечерскую Лавру о дозволеннии Архимандрита оной, и о непострижении ни кого неволею”//ПСЗРИ, Т.14, №9591, “О пострижении в монашеское звание, по силе Духовнаго регламента; о порядке приема в монахи и представлении ежегодно ведомостей в Синод о принятых и постриженных в чин монашеский”// Т.15, №11332.

³ “О скорейшем приведении в исполнение Высочайше утвержденного экстракта из протокола Конференции 30 сентября 1759 года касательно нового устройства об управлении монастырских и Архиерейских имений”//ПСЗРИ Т.15, №11441.

⁴ **Смолич И.** Русское монашество... URL: https://azbyka.ru/otechnik/Igor_Smolich/russkoe-monashestvo/ (Дата останнього звернення: 18.02.2022)

київського монастиря: трохи менше, ніж за 10 років, кількість його черниць зменшилась із 121 до 94 (Додаток Д).

Розглянемо детальніше, якими були насельниці монастирів, щодо яких застосовувались згадані вище заходи, і які фактори сприяли формуванню саме такого соціального складу обителів.

Зупинимось найперше на характеристиці вікової структури насельниць. Дану структуру значною мірою визначала державна політика. Вік, дозволений для вступу до монастиря та постригу, відрізнявся в залежності від політики щодо чернецтва конкретного імператора чи імператриці. У законодавстві петровського періоду вперше зустрічається обмеження для постриження у чернецтво жінок - за законом від 8 червня 1701 року мінімальний вік мав становити 40 років¹. Натомість вже у 1722 році у «Додатку до Духовного регламенту» мінімальним був визначений вік у 50 або 60 років. За документом, до 50 років жінка могла вільно піти з монастиря і вийти заміж. Інша умова була встановлена для вдів - дозвіл на постриження давався вже після 60 років за винятком «некоего Синодального определения». Натомість над чоловіками постриження у чернецтво могло бути здійснене вже у віці тридцяти років². Однак реально постриження у чернецтво здійснювалось і раніше 25 років. У 1723 році іменним указом від 28 січня було заборонено постриження у чернецтво як жінок, так і чоловіків, а також наказано щомісячно рапортувати про зменшення кількості чернецтва³.

У Київській єпархії за указом від 22 червня 1741 року дозволявся постриг для малоросійських жінок з 30 років, а за указом від 23 березня 1749 року вік зменшився до 17 років як для жінок, так і чоловіків⁴. Зокрема джерела фіксують

¹ «Об определении в домовыя Святейшего Патриарха богадельни нищих, больных и престарелых; о выдаче живущих в монастырях белиц замуж по их желанию и непострижении моложе 40 лет»//ПСЗРИ – Т. 4. №1856.

² «Прибавление о правилах причта церковного и чина монашеского»//ПСЗРИ – Т. 6. №4022.

³ “О переписке в монастырях монахов, о непострижении их вновь и об определении на убыльня места отставных солдат”//ПСЗРИ, Т.7, №4151.

⁴ **Белякова Е., Белякова Н., Емченко Е.** Женщина...

постриження у 1743 році у віці близько 33 років черниці київського Флорівського монастиря Агафії (перепісь). Однак «великоросів» без найвищого указу постригати заборонялося до 1761 року¹.

На вікову структуру насельниць монастирів впливали насильницькі постриги. Хоч за законодавством періоду правління Петра I вони були заборонені, на практиці вони відбувались. Зазначимо, що у таких випадках вікові обмеження ігнорувалися. У XVIII ст. численними були випадки насильницького постригу жінок з волі батьків, братів і найчастіше - чоловіків. Так, черниця Новодівичого монастиря Маргарита Потьомкіна разом з сестрою була пострижена у віці двадцяти п'яти років. За її твердженням, причиною постриження був примус батька і мачухи. У 1724 році Синод «звільнив її з чернечого чину» і дозволив вийти заміж. Однак через 6 років її шлюб був розірваний, а вона була повернута в монастир.

Зважаючи на тенденцію до побутування насильницьких постригів, бажання заміжньої жінки вступити у монастир часто могло мотивуватися «невиліковними недугами». У такому разі призначалося розслідування, покликане підтвердити хворобу і засвідчити добровільність бажання постриження у чернецтво. Так, у зв'язку з проханням дружини майора Івана Скорнякова-Писарева Авдотї про постриг у Стрітенському монастирі Тверської єпархії Синод наказав Канцелярії Синоду «допитати докладно» її, чоловіка і духівника: «чи постригу бажає справді, - і не від причини якої, або не стерпівши побої і інших непорядних вчинків чоловіка, до неї бувають ... і не з чоловікового примусу то учинено». «Хвороба» повинна бути підтверджена лікарем і «майстерними монахинями» Московського дівочого монастиря.

Деякі з жінок шукали у монастирях захист від деспотизму чоловіків. Згідно з указом імператриці Анни Іоанівни Синод розпорядився на час розгляду

URL:https://azbyka.ru/otechnik/antropologiya-i-asketika/zhenshhina-v-pravoslavii-tserkovnoe-pravo-i-rossijskaja-praktika/6_7 (дата останнього звернення 08.03.2022)

¹ Там же.

шлюбозлучної справи поселити дружину князя Федора Сонцова-Засекіна в Новодівочий монастир Москви «на збереження» «за немилостивими і нестерпними від того Сонцова їй Марфі побоями і муках», а ігуменя і черниці монастиря брали участь в огляді каліцтв, заподіяних княгині Сонцовій її чоловіком¹.

У XVIII столітті монастирі продовжували залишатися місцем заслання жінок, що перебували в опалі. Чи не найвідомішим є випадок заслання і постриження у чернецтво у 1699 році за наказом Петра I цариці Євдокії Лопухіної в Покровському монастирі м.Суздаль². Також в монастир була відправлена наречена Петра II Катерина Долгорука. Вона перебувала у Роджественському монастирі м. Тобольська. За нею вівся нагляд як з боку присланих офіцерів, так і з боку старої черниці — келейниці. Цікаво, що для утримання тих, хто засланий за політичними мотивами, виділялось спеціальне жалування, але Катерину Долгоруку було наказано утримувати «пищей и одеждою того монастиря»³.

Також монастирі виконували функцію місця відбування покарання. Наприклад, за підпал двору поміщика у монастир було наказано відправити на довічне заслання малолітню дівчину Самойлову.⁴

У 1783 році за наказом архієпископа Московського Платона були створені і розіслані настоятелем і настоятелькам обителей правила поведження із засланими чоловіками і жінками. За правилами, вони передавались для нагляду “честным и трезвенным” ченцям і , відповідно, черницям, яким належало спрямувати осіб, що провинились, на шлях розкаяння і зміни. Вони були

¹ **Белякова Е., Белякова Н., Емченко Е.** Женщина...

URL:https://azbyka.ru/otechnik/antropologiya-i-asketika/zhenshhina-v-pravoslavii-tserkovnoe-pravo-i-gossijskaja-praktika/6_7 (дата останнього звернення 08.03.2022)

² **Евдокия (Киреева).** Московский Новодевичий монастырь. Путеводитель. Историческое, архитектурное и живописное наследие Московского Новодевичьего монастыря. / Евдокия (Киреева) – М: “Арткитчен”, 2016. – С.56.

³ **Гурьев Н.** Томск... С.17.

⁴ “О ссылке малолетней девки Самойловой в монастырь за поджег двора”// ПСЗРИ – Т. 10. № 7884.

присутні на келейних молитвах, раз на тиждень спілкувались із ігуменею або ігуменом, виконували роботи на користь монастиря¹.

Церква вважала ув'язнення у монастир засобом боротьби з такими пороками, як пияцтво, грубість, обман. Серед злочинів, за які світські особи найчастіше засилялись до монастирів, є блудодіяння, перелюб, ненавмисне вбивство. Широковідомою була практика відправки до монастирів “для виправлення” представників і представниць громад розкольників і сектантів. Наприклад, черниці - розкольниці з польського села Вятки утримувались у Введенському жіночому монастирі м.Орел². Вони проживали у спеціальних келіях, розташованих неподалік від келії настоятельки. Також місцем перебування 26 з них були визначені Різдво-Богородицький монастир м.Білгород, а інших 37 - Курський Троїцький монастир. Не зважаючи на те, що до розкольниць була приставлена варта, частині з них вдавалось тікати з обителі. Наприклад, троє з десяти жінок, що проживали в одній келії Різдво-Богородицького монастиря, втекли з обителі, зробивши підкоп³.

Однак ігумені монастиря під різними приводами відмовлялися приймати надісланих дівчат і жінок, також в жіночих монастирях було неможливо утримувати варту. Як результат, багатьом жінкам, засланим в жіночі монастирі, вдавалось тікати⁴.

Окремим критерієм, за яким можна поділити насельниць, є **джерело отримання коштів для існування**. Існував поділ на «удільних», або «місцевих» (що живуть «по окладу», які отримують платню), напівудільних і

¹ **Розанов Н.** История Московского епархиального управления со времени учреждения Св. синода. (1721-1821). Ч.3. Т.1. / Н.Розанов. – Москва: Синодальная тип., 1870. – С.73-74.

² **Матвеева Е.** Церковное судопроизводство Орловской губернии второй половины XIX - начала XX века / Е.Матвеева – Орёл: ОФ РАНХиГС, 2012. – С.172.

³ **Антоний (Ключарев).** Белогородский Рождество-Богородицкий женский монастырь [Електронний ресурс]. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:VmegrhsXYKMJ:www.belcdtur.ru/files/biblioteka/1/55.doc+&cd=15&hl=ru&ct=clnk&gl=ua&client=safari> (дата останнього звернення 11.03.2022)

⁴ **Белякова Е., Белякова Н., Емченко Е.** Женщина... URL: https://azbyka.ru/otechnik/antropologiya-i-asketika/zhenshhina-v-pravoslavii-tserkovnoe-pravo-i-rossijskaja-praktika/6_7 (дата останнього звернення 08.03.2022)

«безудільних», або «безмісних» (що живуть за власний кошт). Крім того, в монастирях проживали послушниці (білиці) - вкладниці монастиря. Так, за довідкою, представленою Московським Микитським монастирем в Синод у 1731 році, «по окладу» в ньому значилося 100 черниць, «за окладом пострижених вкладниць» 24 і 50 білиць, в Вознесенському монастирі в 1728 р. налічувалося 205 черниць, з них - 100 «удільних», 62 - «напівудільних» і 40 - «богадільних»¹. Перепис черниць кївської Богословської обителі 1779 року засвідчив, що більша частина насельниць проживали і харчувались за власні кошти, що зароблялись шляхом продажу виготовлених власноруч виробів². За власний кошт черниць монастиря були зведені і келії (окрім ігуменських). Під час процесу закриття обителі у кінці XVIII століття і переселення черниць до іншої обителі келії були продані, а кошти, виручені з продажу, використані для переїзду³.

Чи не найважливішим поділом, що визначав не тільки особливості внутрішнього життя монастирів, а й визначав статус де факто деяких обителей, був поділ черниць за *соціальним походженням*: шляхетного і нешляхетного походження. Слід зазначити, що державна влада була обізнана з існуванням зазначеного поділу серед черниць. Про це свідчать положення законодавчих актів, що часом підтримували такі відмінності. Звернемось зокрема до документу часів правління Петра I, що в дусі “Духовного регламенту” говорив про необхідність навчання рукоділля “дівиць і вдів, що живуть у монастирях і готуються до постриження в чернецтво”. За ним, прядіння було визначене як “неприличное для благородных и честных”, тому черницям аристократичного походження належало зайнятись “честным рукоделием”, а саме шиттям, низанням та ін. Якщо ж черниці не були навчені якомусь із таких занять, їм пропонувалось вибрати вид “честного рукоделия” і навчитись йому. Лише у

¹ Там же.

² ЦДІАК. Ф.127. Оп.1043. Спр.28. Арк. 1-17зв.

³ ЦДІАК, Ф.193 Київське намісницьке правління (далі - Ф.193). Оп.1. Спр.1221. Арк. 2-4.

крайньому разі, за умови відмови від вибору рукоділля чи відсутності успіхів у навчанні, таким черницям теж належало займатися прядінням¹.

Розглянемо детальніше становище насельниць “знатних” монастирів, більша частина черниць якого були шляхетного походження, і вплив на життя в обителях їх соціального походження. У московському Вознесенському монастирі більшість насельниць навіть у чернечій мантиї пам’ятали про свій статус і певні привілеї, що мали їм належати. Ознайомившись з положенням Духовного регламенту, вони відправили донесення в Синод, оголосивши, що окремі пункти «нині виконати неможливо». Зокрема черниці частково оскаржили наступні норми документу: не мати нікому служителів (зобов’язавшись утримувати їх за власний кошт), відвідувати тільки спільні трапези, не тримати чужі гроші і речі (окрім книжок), не пускати в обителі осіб чоловічої статі. Особливо цікавим є оскарження перетворення монастиря на спільножитній, мотивуючи це неможливістю “благородных персон”, що раніше ніколи не працювали або вже зістарились, працювати².

Київська Флорівська Вознесенська обитель також вирізнялась з-поміж інших соціальним походженням своїх насельниць, частина з яких були аристократками. Важливу роль в отриманні статусу “знатного” монастиря відіграло об’єднання Флорівської обителі із Печерською Вознесенською. У зв’язку з будівництвом фортеці навпроти Києво-Печерської лаври за указом Петра I, черниці монастиря впродовж 1711-1712 рр. були переведені до Флорівської обителі на Поділ³. Печерський монастир був місцем проживання переважно черниць, що представляли заможні верстви населення. Свідченням цього є записи про особисті вклади насельниць у Києво-Печерську лавру,

¹ “Об обучении прядильному мастерству девиц и вдов, живущих в монастырях и готовящихся к пострижению в монашество”//ПСПИР - Т.2, №779.

² **Емченко Е.** Женские монастыри в России... https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/monashество-i-monastyri-v-rossii-11-20-veka/10#note809 (дата останнього звернення 11.03.2022)

³ **Крайня О. О.** Києво-Печерський жіночий монастир... С.78.

синодики, записи про пожертви родичів тощо¹. Зокрема відомо, що у 1621 році свою матір - черницю Іустину приїжджав провідати князь Павло Курцевич². У 1683 - 1707 рр. ігуменею обителі була мати Івана Мазепи - Марія Магдалина³. Після об'єднання монастирів серед черниць, що проживали в обителі упродовж XVIII століття, виділимо Марію-Магдалину Мокієвську (1712–1737), Олену, уроджену баронесу де Жанті (1741–1753), Юстину Тодорську (1753–1760). Вже після секуляризаційної реформи його ігуменями ставали насельниці аристократичного походження: Калісфена, уроджена княжна Милославська (1771-1785), Августа, в миру графиня Апраксіна (1786-1801). У монастирі проживала і прийняла постриг у чернецтво княжна Наталія Долгорукова, чернече ім'я якої - Нектарія. Завдяки своєму статусу і наявності коштів, вона відремонтувала трапезну церкву, звела для себе домову церкву на честь Воскресіння Христового і поставила кам'яну огорожу навколо монастиря⁴. Дані 1779 року свідчать про проживання у монастирі вдів (у документі згадуються як дружини, однак припускаємо, що дані жінки вступали до монастиря після смерті чоловіків) та дочок графів, кімнатних стільників, генералів, значкових товаришів, міщан тощо⁵. Свідченням знатного походження більшої частини насельниць є також рівень грамотності. Відомо, що станом на 1779 рік із 123 черниць і послушниць грамоті були навчені 91. Порівняємо ці цифри із даними щодо насельниць інших обителей: у Київському Йорданському монастирі грамоті були навчені 55 жінок, у Ніжинській обителі Чернігівської єпархії - 9, у Новомлинському Свято-Успенському монастирі Новгород-Сіверської єпархії - 8 (13 неграмотних)(Додаток Г).

Окремою категорією насельниць виділимо *черниць, що проживали у монастирях з дитинства*. Основною причиною перебування дітей, зокрема дівчат, в обителях було навчання грамоті. Зокрема відомо про передачу зі

¹ Там само. С.25, 36.

² Там само. С.35.

³ Там само. С.40.

⁴ Крижановська О. Києво-Флорівський...С.8-10.

⁵ ЦДІАК, ф.127, оп.1043, спр.28, арк 57-57зв, 58зв.

згаданою метою тринадцятирічної кріпачки графині А.П.Шереметьєвої Неоніли Смельянової у Вознесенський монастир. В Архангельській обителі виховувався племінник ігумені Іоаким Биков¹. У київському Богословському монастирі з дитинства дівчинка жила зі своєю тіткою², а у Флорівську обитель “за малолітства” була завезена дівчина, яка подала прохання про дозвіл залишитись у монастирі після 20 років проживання у ньому³.

Однак перебування дітей в монастирях іноді було вимушене і спричинене сумними життєвими обставинами. З даних про черниць київського Богословського монастиря відомо про проживання у ньому насельниць - вдів із малолітніми доньками⁴. Ймовірно, після смерті чоловіків жінки вступали до обителей зі своїми дітьми, що проживали з матерями до повноліття і навчались грамоті. Діти потрапляли до монастирів також внаслідок смерті своїх батьків і відсутності родичів, що могли б опікуватись сиротами “в міру”. Так, Уляна Іванівна Пенськовська, донька дворян Івана і Теодори Пенськовських, потрапила до київського монастиря у віці п’яти чи шести років після смерті батьків завдяки своїй тітці - черниці⁵. У Йорданський монастир на виховання до старшої сестри після смерті батьків потрапила і селянка Лисиця⁶. Досягнувши повноліття, частина дівчат приймали рішення залишитись жити у монастирях і ставали черницями⁷.

Даючи характеристику насельницям монастирів, слід звернути увагу також на випадки порушень черницями норм монашого життя. По-перше, джерела фіксують випадки втечі з монастирів. Зокрема станом на 1779 рік троє черниць

¹ **Белякова Е., Белякова Н., Емченко Е.** Жінщина...

URL:https://azbyka.ru/otechnik/antropologiya-i-asketika/zhenshhina-v-pravoslavii-tserkovnoe-pravo-i-rossijskaja-praktika/6_7 (дата останнього звернення 08.03.2022)

² ЦДІАК. Ф.127. Оп.1043. Спр.28, арк.4.

³ ЦДІАК. Ф.167 Києво-Флорівський Вознесенський монастир, м.Київ (далі - Ф.167). Оп.1. Спр.9.

⁴ ЦДІАК. Ф.127. Оп.1043. Спр.28. Арк.4-5, бзв.

⁵ ЦДІАК. Ф.167. Оп.1. Спр.6. Арк.2.

⁶ ЦДІАК. Ф.915. Київський Миколаївський Йорданський жіночий монастир, м. Київ (далі - Ф.915). Оп.1. Спр.14.

⁷ ЦДІАК. Ф.127. Оп.1043. Спр.28. Арк.4-5, бзв.

київської Богословської обителі “були у втечі”, одна з них - тричі¹. По-друге, відомі й факти пияцтва: зокрема через надмірне вживання алкоголю, що супроводжувало самовільні виходи за межі монастиря, повернення “безобразно п'яной” скаржилась на черницю Йорданської обителі Скліподоту ігуменя². “Схильною до пияцтва” характеризується насельниця Вознесенського Бистрицького монастиря Параскевія³. Згадана Скліподота звинувачувалась ігуменею і у зв'язку із Аврамом Недельщенком, що займався ремонтом монастирської церкви. Причиною такої поведінки Скліподота називала те, що “без мужеского пола обійтись не може через свою пристрасть”⁴. “Блудодіяння беззаконня” здійснила черниця того ж йорданського монастиря Євтихія⁵. Покарання за згадані дії були декількох видів: джерела згадують про переведення насельниць, що провинились, на “чорні роботи”; зняття верхнього головного чернечого покрыву, накладення епитимії, заслання в інший монастир⁶.

У даному розділі нами було з'ясовано, що економічне становище жіночих монастирів кінця XVII-XVIII століття залежало від постанов влади, які характеризувались секуляризаційними тенденціями. Уже за Петра I зафіксована перша спроба ввести у монастирях штати, здійснюючи виплати з прибутку із конфіскованої земельної власності. Наступники імператора продовжили його курс на одержавлення монастирської земельної власності. У цей час слід констатувати значні відмінності у становищі монастирів чоловічих і жіночих, що передусім проявлялось у кількості селянських дворів, якими володіли монастирі. У дівочих обителях обов'язковим було введено заняття рукоділлям, метою якого було надання жінкам можливості заробляти на утримання самостійно. Окрім продажу виробів, насельниці були вимушені просити

¹ Там само. Арк.5зв, 16,16зв.

² ЦДІАК, Ф.915, Оп.1, Спр.12-а., арк.3.

³ ЦДІАК, Ф.127, оп.1043, спр.28, арк 80.

⁴ ЦДІАК, Ф.915, Оп.1, Спр.12-а. арк.3.

⁵ ЦДІАК, Ф.127, оп.1043, спр.28, арк 79 зв.

⁶ ЦДІАК, Ф.127, оп.1043, спр.28, арк 15, 15зв, 79 зв.

милостиню і шукати можливості жити за рахунок родичів. Ряд монастирів не були спроможні виконувати постанови влади щодо перелаштування території через відсутність коштів.

Визначено, що внутрішнє життя монастирів регламентувалось законодавчо, причиною чого стало задеклароване бажання виправити “чернечий чин”, а насправді - добитись зменшення кількості монастирів і їх насельниць, відмовити від вступу в обитель. Під державну регламентацію підпали можливість переходу до інших обителей та вихід за межі монастирської території, спілкування з мирянами, дозволений для постриження у чернецтво вік і постриження в цілому. Соціальний склад жіночих обителей відрізнявся за віком, соціальним і географічним походженням, причинами приходу в обитель, джерелом отримання коштів для існування. Визначено, що на формування соціального складу обителей впливали:

- дозволений законодавством віковий діапазон для вступу до монастиря, що варіювався від 17 до 60 років у залежності від волі монарха;
- життєві обставини, що спонукали шукати у монастирі порятунку від деспотизму родичів або місце проживання після смерті батьків;
- насильницькі постриги, відправка у заслання.

РОЗДІЛ III. СЕКУЛЯРИЗАЦІЙНА РЕФОРМА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ ЖІНОЧИХ МОНАСТИРІВ

3.1. Підготовка і проведення реформи

Апогеєм секуляризаційних заходів, що проводились російськими монархами у XVIII столітті, стала секуляризаційна реформа Катерини II. До цього імператрицю спонукали декілька обставин.

Абсолютизм прагнув повного підпорядкування Церкви. Окрім процесу, який продовжувався ще з епохи Петра I, вагому роль мали і європейські погляди на секуляризацію духовних володінь. Після Семилітньої війни для майже всіх європейських держав було характерне поширення прагнення до обмеження і ліквідації церковної власності. Суспільна думка навіть у Росії була налаштована на секуляризацію: цьому сприяв переклад і видання праці Вольтера “Людина у 40 талерів” і поширення іншої літератури, що висміювала “поповську жадобу”¹.

Важливою, як і на початку XVIII століття, стала потреба у коштах. Значні витрати були здійснені після сходження на престол Катерини II. До того ж, фінансових ресурсів вимагало проведення на польський престол свого кандидата після смерті Августа III². Дефіцит бюджету був викликаний і Семилітньою війною (1756-1763 рр)³.

Ще одним фактором, що вплинув на прийняття рішення щодо секуляризації церковних і монастирських земель, стало селянське невдоволення, викликане рішеннями імператриці після сходження на престол.

На початку свого правління Катерина II вжила заходів, які мали б забезпечити їй підтримку церковної ієрархії. Охарактеризувавши

¹ **Мордвинцев В.** Церковно-вотчинное хозяйство... С.298.

² Там же. С.297.

³ **Комиссаренко А.** Разработка законодательных актов секуляризационной реформы 1764 г. / А.Комиссаренко // Проблемы истории России. – 1998. – Вып. 2: Опыт государственного строительства XV-XX вв. – С. 35.

секуляризаційні дії свого покійного чоловіка шкідливими, маніфестом від 12 серпня 1762 року вона повернула вотчини в управління духовної влади, зазначивши, що такий стан тимчасовий і триватиме до винесення рішення спеціальної комісії. “Не маємо Ми наміру привласнити собі церковні маєтки, але маємо владу видавати закони для кращого їх використання на славу Божу і користь вітчизни” - так охарактеризувала свою позицію Катерина II. Колегія економії була ліквідована, а управління офіцерами церковними маєтками - скасовано. Із селян належало брати податок в 1 рубль або “по пристойності місць і потреб”. Окремо імператриця наказала поводитись із селянами “благоумерно”, не вдаючись до надлишкових зборів коштів і залучення на роботи, які не є потрібними, або ж “служують для звеселення влади”¹. Однак селяни були вкрай незадоволені поверненням церковного управління, що призвело навіть до відмови від сплати податків.

Тим часом 29 листопада була утворена Комісія з церковних маєтностей. Інструкція, якою керувалась у роботі комісія, передбачала: збір описів вотчин і даних про особливості їх розташування та наявні ресурси, визначення рівня грошових і хлібних доходів, створення штатів для кожної єпархії².

Незважаючи на зусилля комісії і центральної влади, опис духовних володінь вівся не так швидко, як того вимагали обставини. Станом на лютий 1764 року влада не мала даних про розміри і стан церковного і монастирського вотчинного землеволодіння у повному обсязі³.

Тим не менш, 26 лютого 1764 року імператриця Катерина II підписала маніфест, що проголосив вилучення землі і селян у православної церкви на користь держави, тобто здійснення секуляризації. Цей крок визначив долю та особливості розвитку церкви і монастирів надовго вперед. В.Зверинський

¹ “О возвращении имений, отобранных от монастырей по прежнему в управление Духовных властей и об уничтожении Коллегии Экономии”// ПСЗРИ, Т.16, №11643.

² “Инструкция, данная Комиссии о церковных имениях”//ПСЗРИ, Т.16, №11716.

³ **Комиссаренко А.** Разработка...С.40.

справедливо стверджує, що секуляризація «відкрила для монастирів цілу еру»¹. Вона започаткувала новий період і в розвитку жіночого чернецтва.

Маніфест передбачав наступне: передачу усіх монастирських вотчин у відання Колегії економії, проведення поділу монастирів на 3 класи з призначенням жалування кожному відповідно до класової належності обителі (встановлення штатів). Принцип розподілу полягав в оцінці «багатства і знатності» монастиря. Також за штатами було визначено кількість ченців і черниць, яким держава була готова щорічно здійснювати виплати². Варто зазначити, що розмір жалування жіночим і чоловічим монастирям суттєво відрізнявся (Додаток Б).

Завважимо, що секуляризаційна реформа не була проведена одночасно на всій території Російської імперії. За указом 13 липня 1764 року секуляризація була проведена у Центральній Росії, 10 квітня 1786 року - у Київському, Чернігівському, Новгород-Сіверському намісництвах, 25 квітня 1788 року - Харківській, Катеринославській, Курській і Воронежській губерніях.

Також, незважаючи на приєднання білоруських губерній до Російської імперії у 1772 році і литовських у 1795 році, штати для монастирів, що знаходились на цих територіях, у XVIII столітті не вводились. Про причину такого рішення наступним чином зазначає В.Зверинський: «оскільки тут хазяйнували католики і уніати, що захопили більшу частину колишніх православних монастирів»³. Секуляризація монастирських земель «Західних губерній» (Вітебської, Гродненської, Могилевської, Віленської і Мінської) відбулась тільки після видання відповідного указу від 25 грудня 1841 року⁴.

Розглянемо детальніше особливості проведення секуляризації на українських землях упродовж XVIII століття.

¹ Зверинский В. Материал...Т. 1. – С.30.

² «О разделении духовных имений и о сборе всех с Архиерейских, монастырских и других церковных крестьян с каждой души по 1 рублю 50 копеек»//ПСЗРИ – Т. 16. № 12060.

³ Зверинский В. Материал...Т. 1. – С.10.

⁴ «О мерах к доставлению пропитания нищим»//ПСЗРИ– Т.16, №15152.

Секуляризаційна реформа на *Лівобережній Україні* почала проводитись через 22 роки після того, як аналогічна реформа була проведена у Центральній Росії. Причин затримки вбачається декілька:

- по-перше, це відсутність “вірної ревізії” та точних правил збору податків з монастирських вотчин. Для проведення реформи необхідно було мати дані про кількість монастирів на українських землях та їх прибутки. Вже у 1765 р. від Президента Малоросійської колегії П. Рум’янцева надходили пропозиції щодо обліку монастирських володінь, однак такої інформації не було ні в Сенаті, ні в Синоді до грудня 1784 року¹;
- по-друге, Катерина II мала бажання поставити на чолі Київської єпархії архієрея, який міг би пом’якшити можливе невдоволення духовенства. В інструкції П. Рум’янцеву читаємо: “...щоб в архієреї та архімандрити були поставлені такі персони, від яких можна було б очікувати резонабельні сентименти...”. Зрештою, на чолі цієї Київської кафедри у 1783 р. став митрополит Самуїл²;
- по-третє, імператриця прагнула заручитись підтримкою світських феодалів, які з часом рішуче висловились на користь проведення секуляризації³.

Проведенню реформи передували ряд адміністративних заходів, зокрема: ліквідація полкового устрою, утворення намісництв, проведення перепису. Низкою указів було визначено належність монастирів та храмів, що знаходились в Київському, Чернігівському та Новгород-Сіверському намісництвах відповідно митрополиту Київському Самуїлу, єпископу Чернігівському Феофілу та єпископу Новгород-Сіверському Іларіону⁴. Складність для обліку створювали монастирі, які *de facto* знаходились в межах

¹ **Мордвінцев В.** Російське самодержавство...С.51.

² **Мордвінцев В.** Церковно-вотчинное хозяйство...С.302.

³ Там же. С.304

⁴ “О подчинении монастырей и церквей, находящихся в Киевском наместничестве Митрополиту Киевскому, в Черниговской губернии епископу Черниговскому, о переводе Епископа Переяславского в Новгород-Северский и именовании его Новгородско — Северским и Глуховским”// ПСПиР – Т. 3. №1210.

зазначених намісництв, але *de jure* належали іншим єпархіям. На приклад, Ладинський Покровський і Бистрицький Вознесенський жіночі монастирі хоча належали до Київської єпархії, знаходились на території Чернігівського намісництва. Такі обителі відповідно до їх територіального розташування належало передати у відання Київського митрополита та єпископів Чернігівського і Новгород- Сіверського¹.

На основі реформи 1764 р. було видано два урядові укази від 10 квітня 1786 р., які започаткували процес секуляризації в трьох єпархіях Лівобережної України: Київській, Чернігівській і Новгород — Сіверській.

Перший указ стосувався переважно майна і селян. За ним, управління монастирськими вотчинами Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв передавалось у відання Директорів Домоводства, на селян накладався податок (окрім встановленого подушного податку у 70 копійок, належало сплачувати один рубль оброчних з кожної особи чоловічої статі і 2 копійки накладних на рік). Ці податки частково мали спрямовуватись на утримання визначених архієреїв, соборів, монастирів. Селяни, звільнені від монастирської і церковної залежності, мали натомість утримувати військо і служити у Малоросійському гренадерському полку. Окрім того, належало вжити заходів щодо роботи млинів, господарських закладів і продажу вина з метою поповнення державної казни².

Другий указ безпосередньо визначив долю чернецтва Лівобережної України. Секуляризація розглядалась як благородний вчинок монарха, що був покликаний зробити наступне: звільнити як духовну владу від невластивого їй управління селами, так і представників духовного сану від “непристойного”

¹ “По именному указу о распределении монастырей и церквей в трех епархиях — Киевской, Черниговской и Переяславской” // ПСПиР – Т. 3. №1213.

² “О принятии состоящих в Киевском, Черниговском и Новгородском наместничествах за Архиерейскими домами, Киево — Печерской Лаврою и прочими монастырями крестьян в ведомство Директоров Домоводства; о присоединении их к поселянам, содержащим войска в Малороссийских губерниях, и об отпуске определенной суммы на содержание помянутых Архиерейских домов и монастырей из собираемых с тех имений оброков”//ПСЗРИ-Т.22. №16374.

ходіння по судам і веденням судових суперечок. Також метою секуляризаційних заходів було вказано бажання отримати максимальну користь для суспільства.

Зрештою, як і в Центральній Росії, указ розподілив монастирі Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської єпархій за класами і визначив для них штати. У ньому також йшлося про перейменування, переміщення частини обителів, переформатування їх внутрішньої структури (наприклад, у Козелецькому Георгіївському монастирі належало розташувати лікарню для чернецтва інших київських обителів).

Звернімось детальніше до розподілу монастирів за штатами (завважимо, що у підрахунках не вказані монастирі, визначені для проживання архієреїв). Сумарно за указом в усіх трьох єпархіях кількість монастирів була розподілена наступним чином: всього 6 монастирів (1 першокласна жіноча обитель, 1 - другокласна, 4 - третьокласних). Натомість чоловічих монастирів залишилось більше - 13 (3 першокласних, 7 - другокласних, 3 - третьокласних)¹. Флорівському монастирю пощастило особливо: за ним також було збережено водяні млини в селх Ходосівка та Хайникове, рибного озера, покосу та 14 косарів².

Порівнюючи положення, що застосовувались щодо жіночих монастирів Центральної росії із положеннями щодо монастирів Лівобережної України, слід вказати на більший розмір виплат і дозволену кількість штатного чернецтва в останніх обителях (Додаток Г). Особливо вражає різниця у сумі виплат першокласним обителям - єдиний першокласний жіночий монастир Лівобережжя отримував на 568,5 рублів більше, ніж російські монастирі цього ж класу. Для порівняння зазначимо, що ця різниця у грошах перевищує суму жалування другокласним жіночим обителям Центральної росії (475,80 руб). На нашу думку, це можна пов'язати із значно більшою кількістю монастирів у

¹ “О штатах Киевской, Черниговской и Новгород — Северской епархий”// ПСЗРИ — Т.22. №16.375

² Малиженовский Н. Ф. Киевский женский С.87.

центральної Росії, на які слід було розподілити виплати.

Цікавим також є факт того, що за реформою кількість черниць монастирів Лівобережної України або не перевищувала штатну кількість, або перевищувала незначно: наприклад, до введення штатів у Флорівській обителі, яка буде зарахована у 1 клас, проживали 184 насельниці (із послушницями включно) - ця кількість є найбільшою з-поміж жіночих обителей Лівобережної України¹. За секуляризаційною реформою 1786 року дозволена кількість була не більше 150. У Ніжинському Введенському монастирі у 1779 році нараховувалось 24 черниці, за штатами їх мало бути не більше 20 (Додаток Г).

На відміну від секуляризаційної реформи 1764 року, указ від 13 липня 1786 року визначив становище заштатного чернецтва трьох єпархій. Заштатним ченцям і черницям належало здійснювати виплати, кошти на які належить виділяти з надходжень у бюджет від сіл, що були у підпорядкуванні архиєрейським домам і монастирям. У міру зменшення заштатного чернецтва розмір виплат мав скорочуватись. Зрештою, коли кількість насельників і насельниць обителей скоротиться до визначеної за штатами, постриження у чернецтво - заборонено. Для розміщення заштатних ченців і черниць, яких неможливо розмістити у їх монастирях, належало виділити обителі, що залишились поза штатами: не більше двох чоловічих у Київській єпархії, по одному - у Чернігівській і Новгород-Сіверській, для жінок належало виділити також по одній обителі у кожній єпархії.²

Указ від 25 квітня 1788 року започаткував секуляризацію у Харківській, Катеринославській, Курській і Воронежській губерніях. З жіночих обителей було

¹ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. : опис.-стат. джерела / АН Української РСР, Археогр. коміс., Ін-т історії [та ін.]; [упоряд.: Г. В. Болотова та ін. ; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.]. – Київ: Наук. думка, 1989. С. 49.

² “О распределении остающихся в Киевской, Черниговской и Новгородской епархиях монашествующих за штатом, в разные места; о обращении состоящего в Новгородской епархии Макаковского монастыря в больницу для лишенных ума; о прибавочных деньгах за хлеб и соль тех Епархий Архиерейским и монастырским служителям ; о месте пребывания Киевского Митрополита; об устройении в Межигорском монастыре госпиталя, а в Киево-Кирилловском инвалидного дома”//ПСЗРИ– Т.22.№16411.

залишено лише Харківський Хорошевський Вознесенський і Великобудиський Преображенський (Катеринославське намісництво)¹, однак особливості секуляризаційної реформи на цій території нами в межах даної роботи детально не розглядається.

3.2. Наслідки реформи для жіночих обителів

За влучною оцінкою В.Зверинського, секуляризаційна реформа відкрила для монастирів нову еру і започаткувала новий період в розвитку жіночого чернецтва².

Для оцінки наслідків секуляризаційної реформи найперше звернемось до статистичних даних, наведених Є. Водарським: перед початком реформи, в 1762 р, в Росії значилося 678 чоловічих монастирів, населених 7659 ченцями і послушниками, і всього 203 жіночих монастиря з 4733 насельницями. Після реформи були закриті 496 (близько 56%) обителів, серед яких 360 (53%) чоловічих та 136 (67%) жіночих. Таким чином, *незважаючи на те, що жіночих монастирів до реформи було в 3 рази менше, ніж чоловічих, в процентному відношенні їх закрили більше*³.

Натомість на Лівобережній Україні секуляризаційна реформа призвела до закриття 13 з 19 жіночих монастирів. З-поміж трьох єпархій у Київській штатних обителів залишилось найбільше — 4: Золотоніський Благовіщенський (Зозулівський), Києво-Богословський, Києво-Флорівський Вознесенський, Козелецький Богословський. Натомість у Чернігівській єпархії - 2 (Бистрицький Вознесенський і Ніжинський Введенський), а в Новгород - Сіверській - 1 (Глухівський Свято-Успенський Преображенський) (Додаток В).

Зазначимо, що жіночі монастирі, зараховані у перший клас, перебували в

¹ “О помещении в штат монастырей в Харьковской, Екатеринославской, Курской и Воронежской губерниях”//ПСЗРИ– Т.22. №16649; “О распределении крестьян бывших за монастырями, Курского, Воронежского, Харьковского и Екатеринославского наместничеств”//Там же. №16650.

² **Зверинский В.** Материал...Т.1. С.10;

³ **Емченко Е.** Православные женские общины в России в последней трети XVIII — начале XIX века / Е. Емченко // Вестник церковной истории – 2006. – № 1. – С. 151-152.

особливому становищі: часто вони не обмежувались чітко визначеною за штатами кількістю насельниць. Наприклад, в Суздальському Покровському монастирі проживало 52 черниці, у Переяславському Успенському - 101. Відповідно змінювався і розмір виплат¹. Однак навіть у першокласних дівчих обителях значно змінився уклад життя: у Новодівичому монастирі м.Москви з 1764 до 1811 років не було зведено жодної нової будівлі, коштів ледь вистачало на відновлення старих споруд. Келії черниці або будували за власний рахунок, або викупували у монастиря. Бідні черниці часто жили у заможних. У зв'язку із браком коштів у монастирі також була скасована загальна трапеза (їжу насельниці готували самостійно у своїх келіях)².

У першокласному київському Флорівському Вознесенському монастирі коштів не вистачало і на звичайні, і на особливі господарські потреби. До секуляризаційної реформи його економічне становище, окрім внесків послушниць — аристократок, визначали 4 великі винокурні заводи, більше десятка шинків³. Також обителі належали села: Ходосівка, Підгірці, Великі Дмитровичі, Малі Дмитровичі, Велика Бугаївка, Ханбеково. Кількість залежних селян (чол.ст.) станом на 1785 р. становила 3907 осіб. Для порівняння зазначимо, що решті жіночих монастирів Лівобережної України належало не більше тисячі залежних селян: найбільша кількість — 855 — нараховувалась у П'ятницькому монастирі (Чернігівське намісництво). Деякі обителі не мали навіть сотні селян⁴. Така активна господарська діяльність давала змогу великому монастирю покривати необхідні витрати, однак після секуляризації це стало неможливим. Так, на 1786 рік витрат потребували покрівлі Вознесенської та Трапезної церков, дзвінниця, а також огорожі, які перебували у аварійному стані. За свідченнями Маліженовського Н.Ф., кам'яний паркан був зруйнований у багатьох місцях, а дерев'яний згнив. Відзначалась велика частота

¹ Зверинский В. Материал...Т. 1. – С.10.

² Мастеркова А. Женские монастыри Москвы в годы святительства Филарета Московского / А.Мастеркова // Филаретовский альманах. – 2010. – №6. – С. 139.

³ Малиженовский Н. Киевский женский...С. 86.

⁴ Мордвинцев В. Церковно-вотчинное хозяйство...С. 509, С.521-522.

обвалів з гори, від чого страждали монастирські будівлі.

Реформа призвела до закриття значної кількості обителів, доля яких надалі була різною.

Окрім припинення існування повністю, подекуди у використанні залишались монастирські храми, що перетворювались на парафіяльні. Прикладами такого перетворення можна навести храми Олександрівської обителі Володимирської губернії, Вознесенського Пушкарського монастиря Чернігівщини тощо¹.

Через нерівномірне співвідношення жіночих і чоловічих монастирів, чоловічі обителі нерідко перетворювались на жіночі – таких було 24². Цікавий випадок зокрема зустрічаємо у Новозибківському повіті: Кам'янський Успенський монастир до його ліквідації у 1764 року був чоловічим, однак у 1786 році обитель була відновлена як жіноча. До неї були переведені черниці закритого Успенського Печеницького монастиря³.

Приміщення закритих обителів використовували під інші потреби: зокрема П'ятницький жіночий монастир Чернігівської губернії належало перетворити на Головне народне училище Чернігівського намісництва⁴. Відкриттю училища сприяла місцева влада: намісник Андрій Милорадович особисто був присутній на церемонії 21 квітня 1789 року⁵.

Загадаємо про існування заштатних монастирів. Такий статус отримували обителі, які знаходились на власному утриманні. Спершу серед них був 161 чоловічий монастир і жодного жіночого. Дівочі обителі мали залишатися у такій кількості, яка належала за штатами⁶. Скоріш за все, держава вважала, що

¹ Ратшин А. Полное собрание... С.45, 543.

² Зверинский В. Материал... Т.1. С.19-22.

³ Там же. Т.2. С.162.

⁴ «О штатах Киевской, Черниговской и Новгородско-Северской епархий»//ПСЗРИ— Т.22. №16375

⁵ Маслійчук В. Училищна реформа в Чернігівському та Новгород-Сіверському намісництвах 1788 – 1796 рр. (кілька міркувань) / В.Маслійчук // Сіверянський літопис. – 2016. – №3(129). – С.143.

⁶ «О безвотчинных и на своем содержании монастырях и пустынях»//ПСЗРИ – Т. 16. №

вони не зможуть існувати без її фінансової підтримки. Однак вже у 1786 р. існувало 8 заштатних жіночих монастирів¹.

В результаті секуляризаційної реформи на українському Лівобережжі поза штатами залишились більше 510 черниць. Спершу передбачалось щорічне виділення коштів на утримання тільки настоятельниць монастирів (від 50 до 70 рублів), а щодо простого чернецтва конкретних вказівок у законодавстві не знаходимо. За свідченнями Митрополита Київського Самуїла, їм першопочатково “жити не було де і харчуватись не було чим”.² Однак указом про секуляризацію від 13 липня 1786 року, положення якого були нами згадані вище, одна з київських жіночих обителей - Йорданська Миколаївська, уже була визначена монастирем для проживання заштатних черниць Київської єпархії. Ігуменя обителі Таїса у 1768 р. намагалась відновити монастирську земельну власність. Відомості про це отримуємо із випису Київського магістрату, що регламентує закріплення та визначення границь монастирських ґрунтів. Зокрема, про “пляц” на Подолі, на території якого був збудований палац коштами монастиря та різні споруди, які надавалися в оренду, і з якого монастир отримував “куничні”.³ Дані щодо часу, коли монастир перестав існувати, різняться. О.Ратшин і В.Зверинський роком закриття обителі називають 1786 р., натомість сучасна дослідниця О.Попельницька роком остаточної ліквідації обителі називає 1808 рік⁴. На нашу думку, коректним роком закриття монастиря можна вважати 1808 рік, адже ще у 1807 році в обитель вступали нові насельниці⁵. У 1808 році черниці Йорданського монастиря були переведені до Красногірської

12121.

¹ **Емченко Е.** Женские монастыри...

URL:https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/monashestvo-i-monastyri-v-rossii-11-20-veka/10#note809 (дата останнього звернення 11.03.2022)

² **Терновский Ф.А.** Излишние малороссийские монахи конца XVIII ст., каких они были качеств и как доживали свой век / Ф.А.Терновский // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С.330.

³ **Сохань С.** Київський Богословський...С.94

⁴ **Попельницька О.** Київський монастир Миколи Йорданського на планах XIX ст. Історико-географічні дослідження в Україні / О.Попельницька // Збірник наукових праць. – 2007. – № 10. – С.103; **Зверинский В.** Материал...Т.2. С.226; **Ратшин А.** Полное собрание...С.138.

⁵ ЦДІАК. Ф.915. Оп.1. Спр.18. Арк.9.

Богословської обителі, а сам монастир припинив існування. Заштатні монастирі існували і в Чернігівській єпархії: такою обителлю був Ладинський Покровський монастир¹. Дані щодо заштатної обителі Новгород - Сіверської відшукати у наявних на даному етапі джерелах не вдалось.

Належність до певного із класів не гарантувала обителям подальше функціонування. Розглянемо таку ситуацію на прикладі монастирів Київської єпархії: станом на початок ХІХ століття з чотирьох штатних обителей самостійно залишилась функціонувати Києво-Флорівська Вознесенська. Вона продовжувала приваблювати прочан і нових насельниць з усієї Російської імперії, уже після реформи у монастирі розпочались ремонтні й реставраційні роботи. У вересні 1788 року Казенні палати намісництв почали розгляд питання про надання штатним монастирям присадибних ділянок після отримання описів монастирського майна. Так, відомо про нові володіння Києво — Флорівського монастиря: подвіря, город сінокіс в хуторі Лепицький, що знаходився у трьох верстах від Києва².

У 1790 році ігуменя Августа звернулась до Київської казенної палати з проханням про видачу коштів на ремонт об'єктів, що його потребували. Після цього була призначена спеціальна комісія, яка оцінила роботи мінімум у 1300 крб. Кошти були асигновні тільки у 1796 році, після чого нарешті у монастирі розпочались роботи.

В обитель наприкінці ХVІІІ століття уже приймались нові насельниці. На нашу думку, значну роль у такому становищі монастиря відіграли пожертви заможних парафіян і паломників.³

Другокласний Богословський жіночий монастир був закритий у 1789 році через нагальну у цьому потребу. Київська казенна доносила Сенату, що висока гора, біля якої знаходився монастир, засипає його і створює небезпеку для всіх,

¹ Зверинский В. Материалы...Т.2.С.278

² Мордвинцев В. Церковно-вотчинное хозяйство...С.303.

³ ЦДІАК. Ф.167. Оп.1. Спр.9, 10.

хто в ньому проживає¹. У XVIII столітті в обителі неодноразово проводились ремонтні роботи з метою укріплення спихів гори, на що виділялись казені кошти². Капітальні ремонтні роботи були задорогими для казни монастиря. Комісія, надіслана до обителі, оцінила вартість ремонту у 10,151 крб. 46 коп³. Однак “употреблены знатные суммы без всякаго плоду”⁴. Відповідно, Сенатом був виданий указ про переселення черниць обителі до Красногірського монастиря м.Золотоноша, який став називатись Богословським Красногірським. При цьому обитель була залишена у другому класі без будь-якої “штатной перемены”⁵. Кошти на переселення були зібрані шляхом, по-перше, продажу чернечих келій (що були зведені коштом насельниць) і, по-друге, продажу трьох казенних ігуменських келій. Кількість насельниць монастиря, яким належало переселитись, становила 17 штатних черниць і 53 заштатні. Красногірський монастир до переселення черниць був чоловічим, станом на 1789 рік у ньому проживали 19 заштатних ченців, яких було розподілено у штатні чоловічі обителі Київської єпархії. Монастир характеризувався Святейшим Синодом як такий, що має зручне місцерозташування, достатню кількість і якість будівель для проживання київських черниць. У ньому знаходились дві церкви, сорок чотири келії, три погребі, амбари, колодязь, конюшні для худоби⁶.

Третьокласні жіночі монастирі Київського намісництва, Козелецький Богословський та Золотоніський Благовіщенський, припинили існування у 1808 р. і 1789 р. відповідно. Вірогідною причиною закриття третьокласних монастирів й переселення черниць стала нерентабельність виділення коштів на їх утримання, зокрема через невелику кількість насельниць.

¹ ЦДІАК. Ф.193. Оп.1. Спр.1221. Арк.1.

² ЦДІАК. Ф.59 Київська губернська канцелярія (далі - Ф.59). Оп.1. Спр.5458. Арк.1-2.

³ ЦДІАК. Ф.59. Оп.1. Спр.5740. Арк.1-7.

⁴ ЦДІАК. Ф.193. Оп.1. Спр.1221. Арк.1.

⁵ ЦДІАК. Ф.193. Оп.1. Спр.1221. Арк.6.

⁶ ЦДІАК. Ф.193. Оп.1. Спр.1221. Арк.3-5.

Для «утоления религиозных нужд народа», з часом Синод визнавав за необхідне відновлювати деякі обителі, засновувати нові. Так, за правління Катерини II було відновлено 7 жіночих обителей, засновано 1. До кінця XIX ст. їх було уже 27 і 39 відповідно. Проте, розглядаючи цю кількість у співвідношенні з чоловічими монастирями, знову натрапляємо на разючий контраст: за правління Катерини II відновили 17 чоловічих обителей, заснували 12. До кінця XIX ст. їх нараховувалось 69 і 93 відповідно.

3.3. Релігійні общини

Одним із основних наслідків секуляризаційної реформи стала поява особливих закладів, характерних тільки для жіноцтва - релігійних общин. У зв'язку із закриттям монастирів та вкрай обмеженою можливістю вступити до них де юре, а де факто - її відсутністю, общини виконували декілька функцій:

по-перше, вони стали прихистком для частини насельниць закритих монастирів;

по-друге, за укладом життя общини мали незначні відмінності з монастирями, а отже почали притягувати тих жінок, що шукали аскетичного способу життя, тимчасово замінивши монастирі;

по-третє, заклали основу для розвитку і поширення справи соціального служіння.

Механізм утворення общин в кінці XVIII ст. був наступним: після ліквідації монастирів черниць переводили в штатні обителі, а послушниці (і навіть подекуди частина черниць) були залишені «на произвол судьби» через брак місця. Частина з них залишилась проживати у своїх келіях біля колишніх монастирських церков, а деякі послушниці зводили собі житло біля приходських або цвинтарних церков, де несли послух просфорниць чи сторожів. Жінки продовжували жити за монастирським статутом і підтримувати своє існування милостинею. Насельниці общин доглядали сиріт, хворих, навчали

грамоті дітей, допомагали «доброю порадою тим, хто пригнічений життям»¹. До таких жінок приєднувались й інші, хто хотіли долучитись до доброї справи. Так, наприклад, до 1842 року в Арзамасько - Олексіївській общині налічувалося уже близько 500 осіб².

Час юридичного визнання общин владою є питанням дискусійним, що пов'язане із відмінностями у термінології. У документах XVIII століття не знаходимо згадок про жіночі релігійні об'єднання, які називались би «общинами». Натомість О.Б.Ємченко вважає, що така форма спільного проживання, ще не маючи назви, були визнана владою уже незабаром після секуляризаційної реформи. За указом Катерини II, у 1765 році черницям і послушницям ліквідованого Болховського монастиря був даний дозвіл на проживання в обителі. Пізніше з'явилося поняття жіночого «общезитія»: перша така спільнота була оформлена іменним указом Катерини II, яка на прохання мешканців м. Молога дозволила жити в ліквідованому монастирі вдовам і літнім жінкам, «які присвятили себе самотньому життю» «за спільножитнім статутом під наглядом начальниці»³. Вперше термін «община» офіційно застосовується до жіночих релігійних об'єднань вже у 1842 році, коли вперше юридично були затверджені общини міст Дивеево й Арзамас. Тож нерідко тільки через кілька десятиліть держава визнавала право на існування общин. Так, наприклад, згадана вище Арзамасько - Олексіївська община була утворена у 1764 році, а визнана державою майже через 60 років - у 1842 р. Тож XVIII століття стало періодом зародження, складання жіночих релігійних об'єднань - общин, які у наступному XIX столітті відіграють важливу роль у відродженні жіночого чернецтва.

¹ Зверинский В. Материал...Т.1.С.12-13.

² Ратшин А. Полное собрание...С.363.

³ Белякова Е., Белякова Н., Емченко Е. Женщина...

URL: https://azbyka.ru/otechnik/antropologiya-i-asketika/zhenshhina-v-pravoslavii-tserkovnoe-pravo-i-rossijskaja-praktika/6_7 (дата останнього звернення 08.03.2022)

Отже, у даному розділі нами з'ясовано, що секуляризаційна реформа не була проведена одночасно на всій території Російської імперії: указом 1764 року секуляризація була здійснена у Центральній росії, а 1786 року - на українському Лівобережжі. Усі вотчини передавались у відання Колегії економії, було проведено поділ монастирів на 3 класи з призначенням жалування кожному відповідно до класової належності обителі. Також, за штатами було визначено кількість ченців і черниць, яким держава була готова щорічно здійснювати виплати. Варто зазначити, що розмір жалування жіночим і чоловічим монастирям суттєво відрізнявся. Зазначимо, що положення, які застосовувались щодо жіночих монастирів Центральної росії і Лівобережної України, дещо відрізнялись: українські штатні обителі отримували більші за розміром виплати і мали більшу кількість штатного чернецтва. На нашу думку, це можна пов'язати із значно більшою кількістю монастирів у центральній росії, на які слід було розподілити виплати.

Внаслідок секуляризаційної реформи значна кількість монастирів залишилась поза штатами. Їх доля була різною: приміщення закритих обителей використовували під інші потреби, частина чоловічих монастирів через нерівномірне співвідношення перетворювались на жіночі, виділялись монастирі для проживання заштатного чернецтва, монастирські храми перетворювали на парафіяльні, однак значна кількість обителей була ліквідована назавжди. З часом для «утолення релігійних нужд народа» Синод визнавав за необхідне відновлювати деякі монастирі, засновувати нові.

ВИСНОВКИ

Аналіз стану розробки проблеми дозволяє стверджувати, що на сьогоднішній день відсутнє комплексне дослідження соціально-економічного становища жіночих обителів Російської держави упродовж кінця XVII-XVIII століття. Джерельна база має хороший інформаційний потенціал: особливо цінними є низка неопублікованих документів, що зберігаються у фондах центральних і регіональних архівів. Їх віднайдення і введення в науковий обіг становлять одну із майбутніх задач. Тема роботи спричинила необхідність поєднання на інтегративному рівні як загальнонаукових, так і спеціальних історичних методів дослідження.

Визначено, що економічне становище жіночих монастирів кінця XVII-XVIII століття залежало від постанов влад, які характеризувались секуляризаційними тенденціями, а також значно відрізнялося від становища чоловічих обителів. За правління Петра I відбулась перша спроба одержавлення монастирської земельної власності і встановлення штатів для обителів. Наступники імператора продовжили його секуляризаційний курс, який дещо відрізнявся залежно від волі конкретного монарха. Уже в 1700-х роках відмінність в економічному становищі проявлялось передусім у кількості селянських дворів, якими володіли обителі: жіночі монастирі становили лише 12% від загального числа таких обителів, а у число “великих монастирів” (що володіли більш ніж 1250 дворами) потрапили лише 3. Між жіночими і чоловічими обителями подекуди виникали суперечки за володіння вотчинами, що вирішувались у судовому порядку. Багато дівочих обителів, будучи більш населеними, ніж чоловічі, і часто не володіючи земельною власністю, отримували дотацію від держави - ругу. Значна частина жіночих монастирів через бідність не були спроможні виконувати постанови влад щодо перелаштування території. Окрім продажу виготовлених власноруч виробів, насельниці частини обителів були вимушені просити милостиню і шукати можливості жити за рахунок родичів.

Встановлено, що відмінності між жіночим і чоловічим чернецтвом існували і в регламентації внутрішнього монастирського життя. Законодавчими актами регулювались:

- перехід до інших обителів, вихід за межі монастирської території;
- контакти з мирянами;
- дозволений для постриження у чернецтво вік;
- можливість постриження в цілому;
- соціальне служіння.

Постанови щодо згаданих аспектів мали обмежувальний характер. Декларованою причиною, що призвела до цього, стало бажання влади виправити чернецтво, що загрузло у гріхах і мирських турботах. Втім справжньою ж метою було зменшення кількості обителів і чернецтва, створення несприятливих умов для вступу до монастирів, особливо жіночих. Це слід пов'язати із неможливістю жіночому чернецтву принести суттєву користь державі. Політика ізоляції і жорстких обмежень була результативною: упродовж XVIII століття прослідковувалась динаміка зменшення кількості чернецтва. Визначною у цьому плані була діяльність Анни Іоанівни: за неї насельники і насельниці, що були пострижені всупереч забороні, були розстрижені і відіслані з монастирів. Зрештою, статистичні дані свідчать про зменшення кількості черниць у Російській державі з 1724 по 1762 рік більше, ніж удвічі.

Досліджено соціальний склад жіночих обителів, що відрізнявся за декількома критеріями: віком, соціальним і географічним походження, сімейним положенням, джерелом отримання коштів для існування. Серед насельниць монастирів, більшість із яких були “качеств хороших” були і жінки, схильні до порушення правил і норм поведінки, яких належало дотримуватись представникам чернецтва. Зокрема розповсюдженими були втечі і самовільні виходи за межі монастиря, пияцтво, блуд. Покараннями за такі вчинки були переважно переведення на “чорні роботи”, зняття верхнього головного

чернечого покрову, накладення єпитимії, заслання в інший монастир. На формування соціального складу обителів впливали:

- дозволений законодавством віковий діапазон для вступу до монастиря, що варіювався від 17 до 60 років у залежності від волі монарха;
- життєві обставини, що спонукали шукати у монастирі порятунку від деспотизму родичів або місце проживання після смерті батьків;
- насильницькі постриги, відправка у заслання.

Простежено, що секуляризаційна реформа проводилась у різних регіонах Російської імперії поступово. Зокрема у 1764 році секуляризація була здійснена у Центральній Росії, а в 1786-1788 роках - на українському Лівобережжі. За ним монастирські вотчини передавались у відання Колегії економії, проводився поділ обителів на 3 класи, визначалась кількість штатного чернецтва і розміри виплат. Розмір жалування жіночим і чоловічим монастирям суттєво відрізнявся. Різниця існувала і у положеннях, які застосовувались щодо жіночих монастирів Центральної Росії і Лівобережної України: українські штатні обителі отримували більші за розміром виплати, а проживати у них могла більша кількість штатного чернецтва. На нашу думку, це можна пов'язати із значно більшою кількістю монастирів у Центральній Росії, на які слід було розподіляти виплати.

Наслідки секуляризаційної реформи для монастирів, що не увійшли до класів, були різними. Більшість обителів були ліквідовані назавжди, однак існували також наступні варіанти розвитку подій: приміщення монастирів використовувалось під інші потреби, частина чоловічих обителів через нерівномірне співвідношення перетворювались на жіночі, монастирські храми ставали парафіяльними. Однак деякі із монастирів, що залишились поза класами, продовжували існування, ставши місцями проживання заштатного чернецтва. Вони мали відповідну назву - заштатні. Завважимо, що секуляризаційна реформа 1764 року не передбачала їх утворення, натомість вже у 1786 році про них було згадано в окремому законі. З часом для “утолення

религиозних нужд народа” Синод визнавав за необхідне відновлювати деякі із закритих монастирів, засновувати нові. Прямим наслідком секуляризаційних дій стала поява жіночих релігійних общин - об'єднання черниць і послушниць закритих монастирів, а також жінок, що шукали аскетизму у нових умовах. Їх життя було організоване за монастирським уставом із несенням соціального служіння: допомогою старим, хворим, бідним людям і дітям.

Варто зазначити, що дана тема є перспективною для подальшого дослідження, однак коригування потребують її географічні межі, зважаючи на воєнні дії, розв'язані Російською Федерацією проти України. Доцільно детальніше розглянути особливості соціально-економічного становища жіночих монастирів Лівобережної України із залученням більшої кількості архівних матеріалів. Зокрема в контексті розгляду тематики видається цікавим і дослідження повсякденного життя насельниць жіночих монастирів українського Лівобережжя.

ДОДАТКИ

Додаток А. Кількість ченців і черниць, що підлягали розстриженню за законом 1735 року (на прикладах частини єпархій Російської імперії)¹

Єпархія	Кількість ченців	Кількість черниць
Архангельська	54	14
Білгородська	144	23
Вятська	301	-
Нижегородська	293	224
Новгородська	411	
Переяславська	10	24
Псковська	33	
Ростовська	86	70
Тобольська	150	-
Чернігівська	150	

¹ *Титлинов Б.* Монашество...С.570.

Додаток Б. Класифікація монастирів відповідно до штатів 1764 року¹

	I клас	II клас	III клас
Чоловічі монастирі	15 монастирів	41 монастирів	100 монастирів
	2 017,50 руб.	1 311,60 руб.	806,30 руб.
Жіночі монастирі	4 монастирі	18 монастирів	45 монастирів
	≈ 1841,3 руб. (середнє значення)	475,80 руб.	375,60 руб.

¹ «О разделении духовных имений и о сборе всех с Архиерейских, монастырских и других церковных крестьян с каждой души по 1 рублю 50 копеек»//ПСЗРИ – Т. 16. № 12060.

Додаток В. Діючі жіночі монастирі Лівобережної України станом на 1786 рік ¹

Київська єпархія

Києво-Богословський*

Миколаївський Йорданський**

Києво-Флорівський Вознесенський*

Козелецький Богословський

Золотоніський Благовіщенський (Зозулівський)*

Чернігівська єпархія

Бистрицький Вознесенський*

Ладинський Покровський**

Ніжинський Введенський*

П'ятницький

Новгород — Сіверська єпархія

Вознесенський Пушкарський

Глухівський Свято-Успенський Преображенський *

¹ Таблиця складена авторкою на підставі: *Денисов Л.* Православные монастыри...С.315, 911; *Зверинский В.* Материал...Т. 2. С.27,28; *Ратишин А.* Полное собрание...С.540, 543-544; *Рига Д.* З історії монастирів Новгород-Сіверської єпархії (1785-1797 рр.) / Д. Рига // Сіверянський літопис. - 2012. - № 3-4. - С. 30.

* - залишений функціонувати за штатами

** - заштатні: Стародубський Покровський, Погарський Златоустівський, Новомлинський дівочий (Кербутовський, Батуриновський), Успенський Печеницький, Шумаровський-Покровський-Мглинський, Мутинський Златоустівський, Новомістський Успенський, Макошинський Покровський (Миколаївський, Миронівський Богословський монастирі

Додаток Г. Порівняльна таблиця становища жіночих монастирів Центральної Росії та Лівобережної України за секуляризаційною реформою 1764 та 1786 - 1788 рр.¹

	Регіон	I клас	II клас	III клас
Кількість монастирів	Центральна Росія	4	18	45
	Лівобережна Україна	1	1	4
Кількість насельниць	Центральна Росія	50-100	17	17
	Лівобережна Україна	150>	?	20 >
Сума виплат	Центральна Росія	≈ 1841,3 руб. (середнє значення)	475,80 руб.	375,60 руб.
	Лівобережна Україна	2 409,80 руб.	675,80 руб.	525,60 руб.

¹ Таблиця складена авторкою на підставі: “О разделении Духовных имений и о сборе со всех Архиерейских, монастырских и других церковных крестьян с души по 1 р.50 к.с приложением манифеста о подведомстве всех Архиерейских и монастырских крестьян коллегии экономии // ПСЗРИ — Т.44.№12060; “О штатах Киевской, Черниговской и Новгород — Северской епархий”// ПСЗРИ — Т.22. №16.375.

ДОДАТОК Г. Кількість насельниць монастирів Лівобережної України (на 1779 рік) ¹

<i>Монастир</i>	<i>Кількість черниць</i>	<i>Кількість послушниць</i>
Флорівський Вознесенський (Київська єпархія)	120	3
Богословський (Київська єпархія)	64	3
Йорданський (Київська єпархія)	97	2
Ніжинський Введенський (Чернігівська єпархія)	24	-
Бистрицький Вознесенський (Чернігівська єпархія)	22	7
Новомлинський Свято-Успенський (Новгород-Сіверська єпархія)	26	-

¹ Таблиця складена авторкою на підставі: ЦДІАК. Ф.127. Оп.1043. Спр.28, Арк.56-74, 1-17зв., 18-35зв., 48зв-54зв., 75-81, 147-154.

ДОДАТОК Г. Рівень навченість грамоті серед насельниць монастирів
Лівобережної України¹

<i>Монастир</i>	<i>Навчені грамоті</i>	<i>“Мало изучены”</i>	<i>Неграмотні</i>	<i>Невідомо</i>
Флорівський Вознесенський	91	-	29	3
Богословський	12	6	28	20
Йорданський	55	-	39	5
Ніжинський Введенський	9	-	15	-
Бистрицький Вознесенський	15	-	7	7
Новомлинський Свято-Успенський	8	5	13	-

¹ Таблиця складена авторкою на підставі: ЦДІАК. Ф.127. Оп.1043. Спр.28., Арк.56-74, 1-17зв., 18-35зв., 48зв-54зв., 75-81, 147-154.

ДОДАТОК Д. Динаміка чисельності складу насельниць жіночого Йорданського монастиря м. Києва¹

<i>Рік</i>	1771 р.	1779 р.	1780 р.
<i>Кількість</i>	121 (тільки черниці)	99 (97 черниць, 2 послушниці)	96 (94 черниці, 2 послушниці)

¹ Таблиця складена авторкою на підставі: ЦДАК. Ф.915. Оп.1. Спр.8. Арк.1-44.; Ф.127. Оп.1043. Спр.28. Арк.18-35зв.; Ф.915. Оп.1. Спр.13. Арк.1-2

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

І. Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів України (м.Київ) (ЦДАК)

Ф. 59. Київська губернська канцелярія

1.1 Оп.1. Спр.5458. Повідомлення генерал — губернатора до Колегії Економій про асигнування грошей на ремонт будівель Києво — Богословського монастиря та укріплення схилів. – Арк. 1-2.

1.2 Спр.5740. Справа про виділення Колегією Економій коштів на дренажні роботи на території Києво — Богословського монастиря. – Арк. 1-7.

Ф. 127. Київська духовна консисторія

1.3. Оп.1043. Спр.28. Іменні відомості особового складу київських монастирів св. Іоанна Богослова, св. Миколая (Йорданського), св. Флора і Лавра; козелецького св. Георгія, ніжинського Благовіщення Пресвятої Богородиці та закордонних монастирів Київської єпархії. – Арк. 1-154.

Ф.167. Києво-Флорівський Вознесенський монастир, м.Київ

1.4. Спр.6. Свідоцтво про добропорядну поведінку послушниці Улянії Печковської та інші її свідоцтва. – Арк. 1-5.

1.5. Спр. 9. Укази Київської духовної дикастерії про дозвіл на прийом до монастиря різних осіб (1798). – Арк. 1-6.

Ф.193. Київське намісницьке правління

1.6. Оп.1. Спр. 1221. Копія указа Сенату Київському губернатору про переселення Київського Йорданського дівочого монастиря на інше місце (1789 р.) – Арк. 1-5.

Ф.915. Київський Миколаївський Йорданський жіночий монастир, м. Київ

1.8. Оп.1. Спр.8. Дані про черниць монастиря за 1771 р. – Арк. 1-44.

1.9. Спр.11. Частина послужного списку черниць і послушниць монастиря за 1775 р. – Арк. 1-30.

- 1.10. Спр. 12 — а. Справа про накладення єпитимії на черницю Склеопіодоту за п'янство і самовільні відлучки. 1776 — 1777 гг. — Арк. 1-5.
- 1.11. Спр.13. Відомість про чисельність черниць і послушниць у монастирі за 1780 р. — Арк. 1-2.
- 1.12. Спр.14 Доношення селянки Лисиці в Київське городництво про видачу їй паспорта на право проживання при Києво - Йорданському монастирі. — Арк. 1.
- 1.13. Спр.18. Укази Київської духовної консисторії. — Арк. 1-12.

II. Опубліковані джерела

- 2.14. Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. : опис.-стат. джерела / АН Української РСР, Археогр. коміс., Ін-т історії [та ін.]; [упоряд.: Г. В. Болотова та ін. ; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.]. — Київ: Наук. думка, 1989. 389 с.
- Полное Собрание Законов Российской Империи (далі: ПСЗРИ — Собр. I): Собрание первое : С 1649 по 12 декабря 1825 года. - СПб. : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. - 48 т.
- 2.15. “Об обучении прядильному мастерству девиц и вдов, живущих в монастырях и готовящихся к пострижению в монашество”//ПСПИР - Т.2, №779;
- 2.16. “Об описи Патриаршего дома, домов Архиерейских, монастырей и вотчин Патриарших, Архиерейских и монастырских; о непереходе монахам и монахиням из одного монастыря в другой; о недержании бельцов и о непозволении монахам писать в кельях” // ПСЗРИ-Соб.І.-Том 4-№1834;
- 2.17. “Об определении в домовья Святейшего Патриарха богадельни нищих, больных, престрелых; о выдаче живущих в монастырях белиц замуж по их желанию и непострижении моложе 40 лет”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 4-№1856;
- 2.18. “О выдаче монахам денежного и хлебного жалования по единообразному окладу; о сборе доходов с монастырских вотчин в Монастырский приказ, об оставлении в монастырях токмо нужного числа служек, и об употреблении остаточных монастырских доходов на содержание бедных монастырей и

богаделен”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 4-№1886;

2.19. “Прибавление к духовному регламенту. Прибавление о правилах причта церковнаго и чина монашеского”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 6-№4022;

2.20. “О приучении монахинь к рукоделиям и ремеслам”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 6-№4089;

2.21. “О содержании девичьих монастырей в заключении, для отвращения входа в оные посторонних лиц”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 6-№4112;

2.22. “О нестроении церквей без указа Синода”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 6-№4122;

2.23. “О переписке в монастырях монахов, о непострижении их вновь и об определении на убылые места отставных солдат”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 7-№4151;

2.24. “О звании монашеском, об определении в монастыри отставных солдат и об учреждении семинарии и госпиталей”//ПСЗРИ, Т.7, №4450;

2.25. “О непострижении в монахи, без указа Синода, никого, кроме вдовых священников и диаконов”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 7-№4672;

2.26. “Об отсылке беснующихся в Святейший Синод для распределения из по монастырям” //ПСЗРИ-Соб.І.-Том 7-№4718;

2.27. “Об отсылке в монастыри преступников за старостью лет и от природы увечных, также и ума лишенных людей, по прежнему”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 7-№5034;

2.28. “О сборе разных доходов с Архиерейских и монастырских вотчин в Коллегию Синоальной экономии по прежнему; о неупотреблении взысканных доимок и собираемых доходов без определения Камер-Коллегии ни на какие расходы и о бытии маловотчинным и безвотчинным монастырям на собственном им содержании”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 7-№5005;

2.29. “Об отсылке в монастыри преступников за старостью лет и от природы увечных, также и ума лишенных людей, по прежнему”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 7-№5034;

2.30. “О даче ружного жалованья в Ильинский девичий монастырь города Вязьмы”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 8-№5889;

- 2.31. “Об устройстве монашествующих”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 8-№6177;
- 2.32. “О мерах к пресечению бродяжничества нищих и об учреждении, для содержания их, при церквях богаделен”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 9-№6406;
- 2.33. “О непострижении в монашество никого, кроме вдовых священнослужителей и отставных солдат и о наказании ослушников”// ПСЗРИ-Соб.І.-Том 9-№6585;
- 2.34. “О неупотреблении Архиереям, монастырям и другим духовным властям, для хождения по делам монахов и монахинь”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 10-№7493;
- 2.35. “О помещении офицерских вдов для пропитания в девичьи монастыри”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 10-№7761;
- 2.36. “О ссылке малолетней девки Самойловой в монастырь за поджег двора”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 10-№7884;
- 2.37. “О запрещении монахиням, без позволения Настоятеля, отлучаться из монастыря”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 10-№7953;
- 2.38. “О непострижении вдов и девок в монахини”// ПСЗРИ-Соб.І.-Том 11-№8309;
- 2.39. “Об устройении в С.Петербурге Девичьего монастыря на том месте, где находится дворец Ея Императорского Величества, называемый: Смольной”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 12-№9546;
- 2.40. “О дозволении постригать Малороссиян 17 лет в монашество с разрешения Архиереев, а в Киевопечерскую Лавру о дозволении Архимандрита оной, и о непострижении ни кого неволею”//ПСЗРИ, Т.14, №9591;
- 2.41. “О новом устройстве управления монастырских и Архиерейских имений”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 14-№10765;
- 2.42. “О пострижении в монашеское звание, по силе Духовнаго регламента; о порядке приема в монахи и представлении ежегодно ведомостей в Синод о принятых и постриженных в чин монашеский”// Т.15, №11332;
- 2.43. “О скорейшем приведении в исполнение Высочайше утвержденного экстракта из протокола Конференции 30 сентября 1759 года касательно новаго

устройства об управлении монастырских и Архиерейских имений”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 15-№11441;

2.44. “О новом устройстве об управлении монастырскими и Архиерейскими вотчинами”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 15-№11481;

2.45. “О возвращении имений, отобранных от монастырей по прежнему в управление Духовных властей и об уничтожении Коллегии Экономии”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 16-№11643;

2.46. “Инструкция, данная Комиссии о церковных имениях”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 16-№ 11716;

2.47. “О разделении духовных имений и о сборе всех с Архиерейских, монастырских и других церковных крестьян с каждой души по 1 рублю 50 копеек”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 16-№12060;

2.48. “О безвотчинных и на своем содержании состоящим монастырях и пустынях”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 16-№12121;

2.49. “О мерах к доставлению пропитания нищим”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 16-№15152;

2.50. “О принятии состоящих в Киевском, Черниговском и Новгородском наместничествах за Архиерейскими домами, Киево — Печерской Лаврою и прочими монастырями крестьян в ведомство Директоров Домоводства; о присоединении их к поселянам, содержащим войска в Малороссийских губерниях, и об отпуске определенной суммы на содержание помянутых Архиерейских домов и монастырей из собираемых с тех имений оброков”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 22-№16374;

2.51. “О штатах Киевской, Черниговской и Новгород — Северской епархий”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 22-№16375;

2.52. “О распределении остающихся в Киевской, Черниговской и Новгородской епархиях монашествующих за штатом, в разные места; о обращении состоящего в Новгородской епархии Максаковского монастыря в больницу для лишенных ума; о прибавочных деньгах за хлеб и соль тех Епархий

Архиерейским и монастырским служителям ; о месте пребывания Киевского Митрополита; об устройении в Межигорском монастыре госпиталя, а в Киево-Кирилловском инвалидного дома”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 22-№16411;

2.53. “О помещении в штат монастырей в Харьковской, Екатеринославской, Курской и Воронежской губерниях”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 22-№16649;

2.54. “О распределении крестьян бывших за монастырями, Курского, Воронежского, Харьковского и Екатеринославского наместничеств”//ПСЗРИ-Соб.І.-Том 22-№16650.

Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. - Т. 2. 1722, СПб, 1872. - 685 с.

2.55. “Об обучению прядильному мастерству девиц и вдов, живущих в монастырях и готовящихся к пострижению в монашество”// ПСПиР - Том 2-№779.

Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповеданий Российской империи. Царствование государыни императрицы Екатерины II [Текст]. - Пг. Т. 3 : 1785 - 1796 гг. - [Б. м.] : [б.и.], 1915. - 537 с.

2.56. “О подчинении монастырей и церквей, находящихся в Киевском наместничестве Митрополиту Киевскому, в Черниговской губернии епископу Черниговскому, о переводе Епископа Переяславского в Новгород-Северский и именовании его Новгородско — Северским и Глуховским”// ПСПиР - Том 3 - №1210;

2.57. “По именному указу о распределении монастырей и церквей в трех епархиях — Киевской, Черниговской и Переяславской”// ПСПиР - Том 3 - №1213.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Аксенова Г.** "Списатель": о художнике, церковном археологе, исследователе и копировщике древних рукописных книг Александре Михайловиче Ратшине (предположительно 1780-е - после 1852) / Г.Аксенова // Московский журнал. История государства Российского. – 2017. – № 12. – С. 77-90.
2. **Анисимов Е.** Афродита у власти. Царствование Елисаветы Петровны / Е.Анисимов. – Астрель, 2008. – 605 с.
3. **Антоний (Ключарев).** Белогородский Рождество-Богородицкий женский монастырь [Электронный ресурс]. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:BmegrhsXYKMJ:www.belcdtur.ru/files/biblioteka/1/55.doc+&cd=15&hl=ru&ct=clnk&gl=ua&client=safari> (дата останнього звернення 11.03.2022)
4. **Белякова Е., Белякова Н., Емченко Е.** Женщина в православии - церковное право и российская практика / Е.Белякова, Н.Белякова, Е.Емченко – М.: Кучково поле, 2011. – 704 с.
URL: https://azbyka.ru/otechnik/antropologiya-i-asketika/zhenshhina-v-pravoslavii-tserkovnoe-pravo-i-rossijskaja-praktika/6_7 (дата останнього звернення 08.03.2022)
5. **Виденеева А.И.** Монахини ростовского Рождественского монастыря в 1733 году / А.И.Виденеева // Сообщения ростовского музея. – 1995. – №8. – С. 75-89.
6. **Гурьев Н.** Томск в кармане / Н.Гурьев — Томск, 1902. – 117 с.
7. **Денисов Л.** Православные монастыри Российской империи / Л.Денисов – М., 1908 г. – 996 с.
8. **Евдокия (Киреева).** Московский Новодевичий монастырь. Путеводитель. Историческое, архитектурное и живописное наследие Московского Новодевичьего монастыря. / Евдокия (Киреева) – М: "Арткитчен", 2016. – 96 с.

9. **Евфимия (Пащенко).** Тайны монастырей. Жизнь в древних женских обителях / Евфимия (Пащенко) – ЭКСМО, 2015. – 384 с.
10. **Емченко Е.** Женские монастыри в России // Монашество и монастыри в России XI–XX вв./ М., 2003. – С. 258–259. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/monashestvo-i-monastyri-v-rossii-11-20-veka/10#note809 (дата останнього звернення 11.03.2022)
11. **Емченко Е.** Православные женские общины в России в последней трети XVIII — начале XIX века / Е. Емченко // Вестник церковной истории – 2006. – № 1. – С. 151-161.
12. Енциклопедія історії України: Т. 9. Прил – С / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2012. – 944 с.: іл.
13. **Ефимов В.** Заметки о строительстве Смольного монастыря в Петербурге / В.Ефимов // Ардис: архитектура, реставрация, дизайн и строительство : журнал. – 2010. – № 1, 2(45). URL: <http://d-c.spb.ru/archiv/45/31.html> (дата останнього звернення 14.03.2022)
14. **Зверинский В.** Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи. – Т. 1. Преобразование старых и учреждение новых монастырей с 1764-1795 по 1 июля 1890 г. СПб., 1890. – 294 с; Т.2. Монастыри по штатам 1764, 1786 и 1795 годов. СПб, 1892. – 462 с.; Т. 3. Монастыри, закрытые до царствования императрицы Екатерины II. Спб.: Синодальная типография, 1897. – 259 с.
15. **Ірчак І.** Політика Петра I щодо жіночих монастирів за “Полным собранием законов Российской империи” / І.Ірчак // Дні науки історичного факультету: матеріали XI Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Київ, 2018. – С. 156-158.
16. **Ивановский И.** Русское законодательство XVIII и XIX столетий в своих постановлениях относительно монашествующих лиц и монастырей: опыт историко-канонического исследования / И.Ивановский – Харьков, 1905. –

174 с.

17. **Карташев А.** Очерки по истории Русской Церкви. Т.2. / А.Карташев – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2009. – 689 с.
18. **Кедров Н.** Духовный регламент в связи с преобразовательной деятельностью Петра Великого / Н.Кедров – М., 1886. – 244 с.
19. Козелецкий Богословский девичий монастырь. Черниговские епархиальные известия. – 1887. – № 1. – С. 9 – 14.
20. **Козюба В. Попельницька О.** Миколаївський Йорданський монастир у Києві (етапи історії) / В.Козюба, О.Попельницька // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення. Матеріали Другої міжнародної науково — практичної конференції «Софійські читання», 27-28 листопада 2005 р., м. Київ / Національний заповідник «Софія Київська». – Київ, 2004. – С. 158-164.
21. **Комиссаренко А.** Разработка законодательных актов секуляризационной реформы 1764 г. / А.Комиссаренко // Проблемы истории России. – 1998. – Вып. 2: Опыт государственного строительства XV-XX вв. – С. 34-47.
22. **Крайня О.О.** Києво-Печерський жіночий монастир XVI - початку XVIII ст. і доля його пам'яток / О.О.Крайня – К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2012. – 128 с.
23. **Крайня О.О.** Некрополь Києво-Вознесенського Флорівського жіночого монастиря / О.О.Крайня // Лаврський альманах: статті та повідомлення. – 2003. – Вип. 9. – С. 36-66.
24. **Крижановська О.** Києво-Флорівський (Вознесенський) жіночий монастир в документах та матеріалах XVI- початку XX ст / Відп. ред. О. П. Реєнт ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. К., 2001. – 98 с.
25. **Курукин И.** Елизавета Петровна. URL: 189799.html (Дата останнього звернення: 08.03.2022)
26. **Кустова Е.** Вятский Успенский Трифонов монастырь в призме церковных реформ Петра I / Е.Кустова // Вестник ВятГУ. – 2012. – №4. – С.6-12.

27. **Ласкаревська Т.** Київські жіночі монастирі XVII-XVIII ст.: Історико-архітектурне дослідження / Т.Ласкаревська // Художня культура. Актуальні проблеми. – 2008. – № 5. – С. 277-302.
28. **Ластовський В.** Переяславсько-Боріспільська єпархія у XVIII ст. Автореф.канд.дисертації. - К.,1998.-18 с
29. **Лисовой Н.** Восемнадцатый век в истории русского монашества // Монашество и монастыри в России. XI-XX века. Исторические очерки / Н.Лисовой – М., 2002. – С. 186-222.
URL:https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/monashestvo-i-monastyri-v-rossii-11-20-veka/8 (Дата останнього звернення: 16.03.2022)
30. **Макаров А.** Київське паломництво / А.Макаров // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 46 – 58.
31. **Малиженовский Н.** Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь / Н.Малиженовский // Киевские епархиальные ведомости. – 1895. – № 6. – С. 240 – 251; № 7, – С. 275 – 293; № 9, – С. 381 – 400; № 11, – С. 488 – 506; № 13, – С. 583 –598.
32. **Малиженовский Н. Ф.** Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь / Н.Ф.Малиженовский – К., 2010. – 360 с.
33. **Маслійчук В.** Училищна реформа в Чернігівському та Новгород-Сіверському намісництвах 1788 – 1796 рр. (кілька міркувань) / В.Маслійчук // Сіверянський літопис. – 2016. – №3(129). – С.140 – 149.
34. **Мастеркова А.** Женские монастыри Москвы в годы святительства Филарета Московского / А.Мастеркова // Филаретовский альманах. – 2010. – №6. – С. 137-161.
35. **Матвеева Е.** Церковное судопроизводство Орловской губернии второй половины XIX - начала XX века / Е.Матвеева – Орёл: ОФ РАНХиГС, 2012. – 212 с.
36. Монашество и монастыри в России XI–XX века. Исторические очерки / Под ред. Н.Синицыной. М., Наука, 2002. – 334 с. URL:

- monashestvo-i-monastyri-v-rossii-11-20-veka. (Дата останнього звернення: 13.03.2022)
37. **Мордвинцев В.** Государственные налоги и повинности монастырских крестьян Левобережной Украины в XVIII веке. / В.Мордвинцев – К.: «Знання», 1998. – 184 с.
 38. **Мордвінцев В.** Російське самодержавство і українська православна церква в кінці XVII–XVIII ст. : навч. посіб. / В.Мордвінцев – Київ: Київський університет, 1997. – 96 с.
 39. **Мордвинцев В.М.** Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в. / В.М.Мордвинцев – К.: ООО «Международ. фин. агенство», 1998. – 46 с.
 40. **Мордвинцев В.** Церковно-вотчинное хозяйство и секуляризационная реформа на Левобережной Украине в XVIII в.: Дис... д-ра ист. наук: 07.00.01 / В.Мордвинцев.; К., 1999. – 579 с.
 41. **Нечаева М.** К исправлению чина монашеского: замыслы и результаты реформы / М.Нечаева // Вестник ПСТГУ. Серия II: История. История Русской Православной Церкви. – 2020. – № 92. – С. 39-60.
 42. **Никон (Горохов).** Вступление в монашество и выход из него. URL: <http://www.pravoslavie.ru/30975.html> (Дата останнього звернення: 20.02.2022)
 43. **Попельницька О.** Київський монастир Миколи Йорданського на планах XIX ст. Історико-географічні дослідження в Україні / О.Попельницька // Збірник наукових праць. – 2007. – № 10. – С. 102-107.
 44. **Ратшин А.** Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России / А.Ратшин. – М., – 1852. – 613 с.
 45. **Рига Д.** З історії монастирів Новгород-Сіверської єпархії (1785-1797 рр.) / Д.Рига // Сіверянський літопис. – 2012. – № 3-4. – С. 30-36.

46. **Розанов Н.** История Московского епархиального управления со времени учреждения Св. синода. (1721-1821). Ч.3. Т.1. / Н.Розанов. – Москва: Синодальная тип., 1870. – 189 с.
47. **Румянцева В.** Монастыри и монашество в XVII веке // Монашество и монастыри в России. XI-XX века: Исторические очерки / Отв. ред. Н.В. Сеницына. М., 2005. – С. 163–185.
URL: <https://predanie.ru/book/114109-monashestvo-i-monastyri-v-rossii-xi-xx-vv/#/n481> (Дата останнього звернення: 21.02.2022)
48. Русское православие: веги истории / Науч. ред. А. И. Клибанов. М.: Политиздат, 1989. – 719 с.
URL: http://books.atheism.ru/files/russkoe_pravoslavie.html (Дата останнього звернення: 03.03.2022)
49. **Senyk Sophia.** Women`s monasteries in Ukraine and Belorussia to the period of superstitions. *Orientalia Christiana Analecta*, 222. Rome: Pont. Institutum Studiorum Orientalum, 1983. – 235 p.
50. **Сохань С.** Київські Богословський та Йорданський дівочі монастирі XVI–XVIII ст.: сплетіння долі в історичному просторі. / С.Сохань // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2009. – №13. – С. 79–98.
51. **Смолич И.** История Русской Церкви: 1700 —1917: В 2 частях / И.Смолич – М.: Валаамский монастырь, 1997: Ч. 1. – 800 с.; Ч. 2. – 798 с.
Режим доступу: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/439961>
52. **Смолич И.** Русское Монашество: Возникновение. Развитие. Сущность (988-1917) / И.Смолич – М.: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 1997. – 603 с. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Igor_Smolich/russkoe-monashestvo/ (Дата останнього звернення: 18.02.2022)
53. **Терновский Ф.А.** Излишние малороссийские монахи конца XVIII ст., каких они были качеств и как доживали свой век / Ф.А.Терновский // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 329-334.

54. **Титлинов Б.** Монашество в царствование императрицы Анны Иоановны / Б.Титлинов // Христианское чтение. – 1904. – №4. – С.559-587.
55. **Ульяновський В., Крижанівський О., Плохій С.** Історія Церкви та релігійної думки в Україні: Навч.посібник: У 3-х книгах. - К.. 1994. - Кн.1. Середина XV-кінець XVI століття. - 256 с.; Кн 2. Середина XV - кінець XVI ст. - 256 с. Кінець XVI- середина XIX століття. - 336 с.
56. **Чудецкий П.** Опыт исторического исследования о числе монастырей русских, закрытых в XVIII и XIX веках / П.Чудецкий. – К., 1877. – 67 с.
57. **Чупис О.** Секуляризаційні заходи урядів Росії у XVIII ст. / О.Чупис // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – №35. – С. 36-42.